

Lolland-Falsters Historiske Samfund

Årbog 2022

Lolland-Falsters Historiske Samfund

Årbog 2022 – 110. årgang

Redaktionsgruppe: Birthe Christiansen, Erik Mandrup-Poulsen, Birgitte Villadsen, Aksel Poulsen og Inge Hedal (Korrektur).

Tryk: dkPRINT, 4970 Rødby

©2022 Lolland-Falsters Historiske Samfund

Forsidebilledet:

På en strand står et skib. Ja, faktisk er det næsten blevet skubbet helt ind i skrænten. Træerne på skrænten er knækkede og forrevne. På havet ser vi to andre skibe. Det ene krænger til venstre, det andet vipper og er måske ved at gå ned?

Stormfloden i 1872 Billedet er malet umiddelbart efter den store stormflod i november 1872, som hærgede Østersøkysten, heriblandt Lolland og Falster, hvor størstedelen af arealet blev oversvømmet.

Kunstneren bag maleriet er Holger Drachmann, som de fleste måske kender som digter og forfatter.

© Ribe Kunstmuseum

Billedet gengives med tilladelse fra Ribe Kunstmuseum, der har rettighederne til maleriet. Originalbilledet kan ses på Ribe kunstmuseum.

ISBN 978-87-91059-21-6

Indholdsfortegnelse

Forord.....	4
Den store Hjem søgelse som Stormfloden den 12. og 13. november afstedkom.	6
<i>Lars Boye Petersen</i> En Mindehave for stormflodsofrene.	15
<i>Karen Løkkegaard Poulsen</i> Den store stormflod i Østersøen og stadsingeniør Ludvig August Colding manden, der løste stormflodens gåde.	29
<i>Thomas W. Lassen</i> Dengang Maribo ikke havde noget byvåben.	42
<i>Marie Louise Villadsen</i> Alminde, Landsbyens opløsning.....	54
<i>Holger Villadsen</i> Da Niels Palladius var vicebiskop i Maribo 1544-46.	83
<i>Thorvald Berthelsen</i> Lollands store arbejderforfatter Hilmar Wulff og modstandskampen.	99
Person- og stedregister.....	137

Forord

Årbogen er i år 110. årgang, og den udgives i 150-året for Stormfloden i 1872, der som bekendt var særlig hård ved Falsters østkyst og Lollands sydkyst.

Aktiviteter og udgivelser omkring Stormflodsjubilæet har været mange. I redaktionsgruppen for År-bog 2022 har vi valgt ikke at bidrage med særligt meget, da vi frygter, at det blot vil blive gentagelser af allerede offentliggjort stof. Dog har vi medtaget et par relevante artikler.

Karen Løkkegaard Poulsen har i denne årbog bidraget med en artikel med et fokus på stadsingeniør Coldings overvejelser i forbindelse med stormfloden. Udover denne artikel har vi valgt at medtage kopi af hæftet ”Den store Hjem søgelse”, se nærmere ved artiklen, samt en artikel om Mindehaven for Stormflods- ofrene ved præstegården i Gloslunde.

I tidligere årgange af Lolland Falsters Historiske Samfunds årbøger har der da også løbende været artikler om Stormfloden i 1872.

Artiklerne kan findes i de indscannede årbøger, der er gjort elektronisk tilgængeligt på Lolland-Falsters Historiske Samfunds hjemmeside: www.LFHS.dk, fanen årbøger og artikler mm.

- 1927 s. 164-67 Haugner C. C.: Stormfloden 1872.
- 1943 s. 146-48 V. Møller. Oplevelser paa Stormflodsdagen d. 13. Novbr. 1872. (Småstykker).
- 1949 s. 143 Birger Isaksen. Bjernæs skoles Gamle dagbog har en kort beretning indført af læreren: Stormfloden 1872. En Optegnelse fra Olstrup Sogn. (Småstykker).
- 1954 s. 373-379 Skovrider Chr. D. Schrøders personlige oplevelser under Stormfloden i 1872. (Uddrag af brev til broderen, højskoleforstander Ludv. Schrøder, Askov).
- 1956 s. 200-252 Skovrider Christian Ditlev Frederik Schrøder 1834-1886, af C. D. F. Schrøder.
- 1967 s.152-53 ”Småstykker. Endnu en beretning om stormfloden.”

- 1972 s. 68-70 Stormfloden og inddæmninger.
s. 90 Digt nedskrevet efter hukommelsen af Rasmine Rasmussen,
Tåderup i 1967.
s. 91-106 Viggo Larsen. Stormfloden 1872.
s. 107-111 H. C. Andersen: Stormfloden.
1978 s. 41-53 Svend Petersen: Stormfloden. Øjenvidneskildring.

(Listen er oprindeligt udarbejdet af Ove H. Nielsen.)

Vi håber Årbogen 2022 lever op til læsernes forventninger: Vi hører gerne kommentarer til årbogen. Skulle der være læsere, der har forslag til emner eller artikler hører vi ligeledes meget gerne herom. (Kontakt et medlem af redaktionsudvalget eller send mail til akpo@outlook.dk).

På vegne af redaktionsgruppen
Aksel Poulsen (Koordinator).

Den store Hjemsøgelse

Efter stormfloden den 12. og 13. november 1872 gik det meget hurtigt op for omverdenen, at der var tale om en hel ekstraordinær situation. En situation der havde krævet døde, men som også havde medført enorme ødelæggelser på Falster og Lolland, men også andre steder i Østersøregionen.

Mange havde mistet alt, hvad de havde, og mange var blevet husvilde. Det var naturligt nok de mennesker, der boede yderst ved vandet, der også mistede mest. Samtidig var det også de mennesker, der havde mindst.

Efterhånden var flere og flere mennesker flyttet tæt ud mod havet og havde fået jord.

Men hvor de simple diger tidligere havde holdt vandet tilstrækkelig væk ved højvande (stormflod) så gjorde de ikke meget gavn nu da folk var flyttet længere ud til kysten. Kombineret med den orkanagtige storm var det en væsentlig årsag til, at ødelæggerlerne blev så store i 1872.

Den danske stat (Rigsdagen) var meget nølende med hensyn til at yde erstatning i forbindelse med stormfloden, og de var mest interesseret i at få meldinger om skaderne via sognerådene. Det tog lang tid, så i stedet trådte private

til for at af hjælpe nøden. I København blev der oprettet en centralkomite og rundt i landet dannedes lokale komiteer, der alle straks satte indsamlinger i gang.

I Rigsdagen var der livlige debatter om erstatningsspørgsmålet for statens vedkommende. Ministerens standpunkt var i øvrigt, hvad han fremhævede i Rigsdagen, at lade den private godgørelse hjælpe gennem centralkomiteen.

Set med nutidens briller havde ministeren en særlig mening om statens forpligtigelse. Ministeren fandt, det var en farlig sag for staten at støtte enkeltmand for naturbegivenheder. Konsekvensen ville jo kun blive, at staten også måtte træde til, hvor en mand mistede f.eks. heste af rygmarvstæring eller en hel besætning af miltbrand var nogle af begrundelserne.

De private indsamlinger, hvor der var bidrag fra såvel landet som helhed, men også donationer fra udlandet (Norge, Sverige mm.). Indsamlingen gav så store beløb at skaderne kunne dækkes.

Først sørgede man for at dække de ubemidlede og fattige private personer

deres tab. Disse fik fuld dækning. De personer som kunne klare sig fik 2/3 eller halvdelen af deres tab. Formuende personer fik ikke noget.

Gavmildheden var som nævnt stor, og det lykkedes at indsamle over 2. mill. kr., hvilket var mere end der blev udbetalt i erstatning. Der blev således henlagt 48.000 kr. til en fond til erstatninger i forbindelse med kommende stormfloder.

I 1896 blev fonden, der nu var steget til 135.000 kr. brugt til at give erstatning til ofre efter stormfloden i Limfjordsegnene i 1895 samt for 34.000

kr.'s vedkommende til en fond for livrente til enker og børn efter stormfloden i 1872.

Som et eksempel på den private godgørelse har vi her valgt at medtage et eksempel på et lille hæfte der blev udgivet af Edvard Meyer og solgt til fordel for indsamlingen. Vi har valgt at kopiere hæftet med, sammen med en loyal renskrivning af den¹. Ved renskrivningen er teksten ikke ændret i forhold til originalen. (Eks. Gloslunde er stavet som Glaslunde i originalteksten),

Den store Hjemsøgelse

som

Stormfloden den 12te og 13de
November afstedkom.

Koster 4 Skilling.

Denne Beretning med Sang sælges til Fordeel for
de Fornlykkede.

Dg indbetales til Indsamlings-Comiteen.

Udgivet af **N. Lehn**, Grønnegade 5, Stuen.

Trykt hos Ernst Lund.

Mel.: Vinteren raser over vore Fjelde.

Sorgens Budskab iler trindtom Lande,
Vækker dyb Deeltagelse og Gru,
Danmarks skønne, fredelige Strande
Er et Billede paa Smerte nu;
Stormen pidsked' vildt de vrede Bover
Uveirs Rædsler i dens Følge kom,
Som en Brede's-Mand den skylled over
Byer, Fredens Hjem til Død og Dom.

Skibe kjæmped hjælpeløst mod Landet,
Mange synke ned i vaaden Grav;
Mange Huse reves bort af Vandet
Dg begraves i det dybe Hav.
Tusinde af Hjerter Stormen bristed',
Dg selv den som ikke døde brat
Saa med Graad og Suk at Alt de misted'
I den rædsfulde Sorgens Nat.

Saadan Nød og Gru er tung at bære,
Thi Sligt er ei her i Sekler seet,
Det maa dem der sfaandes ydmygt lære
Hjælpsomhed mod dem som Tab har seet,
Thi den Haand der styrer i det Høie,
Veed at hver en Dødelig har Meen,
Lad os da for ham os ydmygt bøie
Ved at offre Medynksffærven reen.

Han som elsker Broder-Kjærligheden
 Regner hver en Gave som et Laan;
 Efter Storm og Nød han sender Freden,
 Gaven er en Bøn: „O! Herre staa!“
 Danmarks Hjerter hjalp saa tidt i Nøden,
 Skjænked' den Betrængte mildt Erhverv,
 Efter Nattens Malm er Morgenrøden —
Derfor yde hver en Dansk sin Skjærv!!

Eduard Meyer.

Beretning.

Hvad der kommer fra Hjertet taler gjerne til Hjertet, og de forfærdelige Tildragelser Stormfloden har bevirket ere af den Natur, at de maatte vække Medynk, om det var skeet andre Steder, endfige da det har tildraget sig i vort eget Land, og hos vore egne Landsmænd og Brødre. Det er derfor at ønske at de mange Laarer som den store Jammer har fremkaldt maatte afløses af taknemlig Anerkjendelse fra de Hjulpne til dem der række en broderlig Haand i den store Nød. Ganske at beskrive denne tillader hverken Pladsen eller Tiden her, kun dette er vist at alle Blade og skriftlige Meddelelser ere overfyldte af de gruvækkende Scener som have fundet Sted i Orkanoversvømmelsen. Tirsdag den 12te November begyndte en Orkan, der med faa Mellemrum vedblev i 48 Timer og var frygteligst om Natten den 13de. Skibe i Hundredevis her i Sundet strandede og knustes, saa af Mandstaberne reddedes, og alene i Kjøgebugt vides 50 Skibe forulykkede ligesaamange ved Møen, Lolland og Falster og sikkert en overvældende Mængde i rum Sø. Ved Kjøge steg Vandfloden hurtig og kostede dyre Mennekeliv, Kreaturer, Guse, og en Masse af Giendele bortrevet af de graadige Bølger. Hele Besætningen paa Saltholm druknede, kun en Bogter reddede sig øverst paa en Skorsteen. Flere Baade, ere, med 8 Personer ved Hveen, en anden større med 17 Menneker druknede, og Redningsfolk saavel som de der vilde reddes omkom under Forsøget; flere Beboere havde reddet sig i det sydlige Falster

op paa Taget af deres Huse, men Stormfloden rev dem
 bort og førte dem uden Redning tilshøes. I Faaborg blev
 en jengeliggende Kone knust med sine Børn, Den Bots blev
 hel ødelagt og en hel Landsby er totalt forvunden.
 Mange Gaarde og Huse nær Stranden afmeiedes som Græs
 og Mennesker uden Tal, samt Faar og Kreaturer druknede.
 En Skibskaptain saa sin Kone stige op af Kabytten og i
 samme nu bortrev Stormen og Søen hende. I Sydfalster
 og paa Møen har de sorgeligste Ulykker funden Sted.
 Gjeddesby er næsten forvunden, Skjælby og Fiskebæk har
 lidt overordentlig. Ved Gjedser er omtrent 30 Menneskeliv
 gaaet tabt. Ved Kamnitse drev Manden med en Søster et
 Barn og endnu en Slægning tilshøes paa Overdelen af
 deres Hus. Fra Stege meldes at der omkring er strandet
 40 Skibe og en Masse sunkne i rum Sø med Mand og
 Hus. Nogle af Besætningerne paa de strandede Skibe ere
 reddede, men har mistet Alt. N. Hansens Gaard ved Rytse-
 bæk er aldeles skyllet bort, Fiskehusene i Nærheden have
 lidt overordentlig. Hegnede Teglværk ruineret, selv mange
 Huse i Stege ere ødelagte. Fra Stubbekjøbing og Raskov
 lyde Klager over Menneskeliv, Kreatur og Eiendomsøde-
 læggelse. Herregaarden Fredsholm har mistet 500 Faar og
 20 Kreaturer, samt en Mængde Hvedestakke, Helgenæs Teglværk
 er aldeles ødelagt, et Hus med 10 a 12 Personer er bort-
 skyllet og sank. Tilstanden i Glaslunde er aldeles fortrivlet,
 paa Magleholm bortskullede et Hus med 8 Mennesker. En
 Mængde Mennesker der og i Danmark ere bragte til
 Bettelstaven og ere husvilde, i Vestenskov og Kappelsogne er
 den samme hjælpeløse Elendighed. I Øster-Ulslev have
 11 Familier mistet alt og ere husvilde og Jorderne øde-
 lagte af Saltvand. 6 Huse ere bortskullede paa Vestkysten,
 2 Dreng, 9 Køer og endeel Faar og Svin druknede.
 I Slesvig, Marstal er Staden stor, som den i det hele nu,
 uagtet mange Beretninger mangle, er umaadelig, den første
 Hjælp er derfor den bedste og ethvert Bidrag, der ind-
 betales til Comiteen for Indsamlingen for de Stormflod-
 lidte i Danmark er derfor en Velgjerning, som vil bære
 gode Følger. Ingen bør holde sig tilbage, men erindre at
 den ringeste Skjærv der ydes med Deeltagelse vil lønnes
 med Velsignelse.

Den store Hjem søgelse

som

Stormfloden den 12. og 13.

November afstedkom.

Koster 4 Skilling.

Denne Beretning med Sang sælges med Fordeel for

de **F o r u l y k k e d e**.

Og indbetales til **Indsamlings-Comiteen**

Udgivet af **A. Levy**, Grønnegade 5, Stuen.

Trykt hos **E r n s t L u n d**.

Mel. Vinteren raser over vore fjelde

Sorgens budskab iler trindt² om lande,
vækker dyb deltagelse og gru.

Danmarks skønne, fredelige strande
er et billede på smerte nu.

Stormen pisket' vildt de vrede vover,
uvejrs rædsler i dens følge kom.

Som en vredes-ånd den skyllet' over
byer, fredens hjem til død og dom.

Skibe kæmped' hjælpeløst mod landet,
mange synker ned i våden grav.

Mange huse reves bort af vandet
og begraves i det dybe hav.

Tusinder af hjerter stormen bristed',
og selv de, som ikke døde brat,

så med gråd og suk, at alt de misted'
i den rædselsfulde sorgens nat.

Sådan nød og gru er tung at bære.

Sligt³ er ikke her i sekler⁴ sket.

Det må dem, der skånes, ydmygt lære:
Hjælpsomhed mod dem, som tab har set.

Thi den hånd, der styrer i det høje,
ved at hver en dødelig har mén.⁵

Lad os da for ham os ydmygt bøje
ved at ofre medynksskærven ren.

Han, som elsker broderkærligheden⁶,
regner hver en gave som et lån.

Efter storm og nød han sender freden,
gaven er en bøn: "Os, Herre, skån!"

Danmarks hjerter hjalp så tit i nøden,
skænked' den betrængte⁷ mildt er-
hverv⁸.

Efter nattens mulm er morgenrøden –
derfor yde hver en dansk sin skærv!

Eduard Meyer

Hvad der kommer fra Hjertet taler gjerne til Hjertet, og de forfærdelige Tildragelser Stormfloden har bevirket ere af den Natur, at de maatte vække Medynk, om det var skeet andre Steder, endsige da det har tildraget sig i vort eget Land, og hos vore egne Landsmænd og Brødre. Det er derfor at ønske at de mange Taarer som den store Jammer har fremkaldt maatte afløses af taknemlig Anerkjendelse fra de Hjulpne til dem der række en broderlig Haand i den store Nød. Ganske at beskrive denne tillader hverken Pladsen eller Tiden her, kun dette er vist at alle Blade of skriftlige Meddelelser ere overfyldte af de gruvækkende Scener som have fundet Sted i Orkanoversvømmelsen. Tirsdag den 12te November begyndte en Orkan der med faa Mellemrum vedblev i 48 Timer og var frygteligst om Natten den 13de. Skibe i Hundredevis her i Sundet strandede og knustes, faa af Mandskaberne reddedes, og alene i Kjøgebugt vides 50 Skibe forulykkede ligesaamange ved Møen, Lolland og Falster og sikkert en overvældende Mængde i rum Søe. Ved Kjøge steg Vandfloden hurtig og kostede dyre Menneskeliv, Kreaturer, Huse, og en Masse af Eiendele bortreves af de graadige Bølger. Hele Besætningen paa Saltholm druknede, kun en Vogter reddede sig øverst paa en Skorsteen. Flere Baade, ere, med 8 Personer ved Hveen, en anden større med 17 Mennesker druknede, og Redningssøfolk saavel som de der vilde reddes omkom under Forsøget; flere Beboere havde reddet sig i det sydlige Falster op paa Taget af deres Huse, men Stormfloden rev dem bort og førte dem uden Redning tilsøes. I Faaborg blev en sengeliggende Kone knust med sine Børn, Øen Botø blev hel ødelagt og en hel Landsby er totalt forsvunden. Mange Gaarde og Huse nær Stranden afmeiedes som Græs og Mennesker uden Tal, samt Faar og Kreaturer druknede. En Skibskaptain saa sin Kone stige op af Kahytten og i samme nu bortrev Stormen og Søen hende. I Sydfalster

og paa Møen har de sørgeligste Ulykker funden Sted. Gjeddedy er næsten forsvunden, Skjælby og Fiskebæk har lidt overordentlig. Ved Gjedsdy er omtrent 30 Menneskeliv gaaet tabt. Ved Kamnitse drev Manden med en Søster et Barn og endnu en Slægtning tilsøes paa Overdelen af deres Hus. Fra Stege meldes at der omkring er strandet 40 Skibe og en Masse sunkne i rum Sø med Mand og Mus. Nogle af Besætningerne paa de strandede Skibe ere reddede, men har mistet Alt. R. Hansens Gaard ved Rytsebæk er aldeles skyllet bort, Fiskehusene i Nærheden have lidt overordentlig. Hegnede Teglværk ruineret, selv mange Huse i Stege ere ødelagte. Fra Stubbekjøbing og Nakskov lyde Klager over Menneskeliv, Kreatur og Eiendomsødelæggelse. Herregaarden Fredsholm har mistet 500 Faar og 20 Kreaturer, samt en Mængde Hvedestakke, Helgenæs Teglværk er aldeles ødelagt, et Hus med 10 a 12 Personer er bortskyllet og sank. Tilstanden i Glaslunde er aldeles fortvivlet, paa Magleholm bortskyllede et Hus med 8 Mennesker. En Mængde Mennesker der og i Dannemare ere bragte til Bettelstaven og ere husvilde, i Vestenskov og Kappelsogne er den samme hjælpeløse Elendighed. I Øster-Ulslev have 11 Familier mistet alt og ere husvilde og Jorderne ødelagte af Saltvand. 6 Huse ere bortskyllede paa Vestkysten, 2 Drengdy, 9 Køer og endeel Faar og Svin druknede. I Slesvig, Marstal er Skaden stor, som den i det hele nu, uagtet mange Beretninger mangle, er umaadelig, den første Hjælp er derfor den bedste og ethvert Bidrag, der indbetales til Comiteen for Indsamlingen for de Stormflodlidte i Danmark er derfor en Velgjerning, som vil bære gode Følger. Ingen bør holde sig tilbage, men erindre at den ringeste Skjærv der ydes med Deeltagelse vil lønnes med Velsignelse.

Kilder:

Hæftet: Den Store Hjem søgelse er oprindelig indscannet af: Det kongelige bibliotek.

www. Wikipedia.dk. Søgeresultater for "Eduard Meyer" - Wikipedia, den frie encyklopædi (september 2022)

s. 45-55 (som Som Kilder er væsentlig benyttet Arkivalier i Rigsarkivet) i "Aarskrift Svendborg Amt", Aarskrift 1920, Svendborg historiske samfund, Nyborg C. Schønnemann's Bogtrykkeri 1920.

Salmonsens konversationsleksikon, (1915-1930). Anden udgave

Noter:

¹ Renskrevet af Inge Hedal.

² rundtomkring

³ sådan

⁴ århundreder

⁵ Alvorlig skade

⁶ næstekærligheden

⁷ Som er i vanskeligheder

⁸ Indtægt, ydelse

En Mindehave for stormflodsofrene

Af Lars Boye Petersen

Mindehaven er anlagt med henblik på at mindes de 21 stormflodsofre der lå på den oprindelige annekskirgård i Gloslunde, der skulle nedlægges senest i 2030. De havde hidtil ikke haft en sten. I stedet for nedlæggelse blev der arbejdet intenst med at anlægge en mindehave for ofrene for stormfloden. Herudover blev der i præstegårdens gamle rejsestald lavet en udstilling om stormfloden og den og dens følger. Der var og er stor interesse for at støtte projektet, herunder ikke mindst fra lokalbefolkningen og menighedsråd. Mindehaven og udstillingen rummer nogle perspektiver, der direkte rækker ind i nutidens klimaproblemer og stigende vandstand i Østersøen. Det lollandske dige har fået nye store udfordringer. Derfor skal den mindes og huskes.

Mindehavens tilblivelse

Historien om Mindehaven i Gloslunde begynder i 1997, da sognepræst Michael Foersom i et indlæg i forbindelse med markeringen af 125-året for stormfloden undrede sig over, at de 21 stormflodsofre begravet på Annekskirkegården i Gloslunde aldrig fik en sten.

Det fik daværende menighedsråd med formand Thrine Christiansen til at begynde det laaange seje træk med at udvikle ønsket om en sten til et mere omfattende projekt og til derefter at indhente tilladelser fra myndigheder-

ne, lave aftaler med naboer og skaffe økonomi.

Man vidste som sagt, at stormflodsofrene lå på Annekskirkegården overfor præstegården. Og nu gik det op for menighedsrådet, at man i 1960 havde søgt om og fået tilladelse til at nedlægge Annekskirkegården som kirkegård i 2030. Så det blev pludselig oplagt at gøre den efterhånden nedlagte kirkegård til en Mindehave.

Man allierede sig i første omgang med arkitekt Philip Rasmussen, der udarbejdede et første udkast til et haveanlæg – og i øvrigt foreslog, at man

sørgede for en lille udstilling i præstegården om stormfloden.

Projektet fik en stor sten sprængt i to dele af frosten forærende ude fra Kurt Skovs grusgrav i Hoby.

Næste trin var at inddrage kunstneren Thomas Kadziola, der udarbejdede et foreløbigt projekt, der dels omfattede udhugning af en mindre skulpturgruppe (se vedføjede skitse) i den store sten og indhugning i den afspaltede, flade sten af stormflodsofrenes navne og alder - sådan som præsten havde skrevet dem i kirkebogen. Det var endvidere ideen, at navnestenen – meget symbolsk – skulle ligge i et lille vandbas-

Thomas Kadziolas skitse til figurgruppe.

sin dækket af vand. Altså: sørgende overlevende på land og de druknede nede i vandet.

Kadziolas første ideer stødte ret hurtigt på grund. Det var der ikke udsigt til at skaffe økonomi til.

Et lille bassin viste sig ved nærmere undersøgelse at blive rystende dyrt: Der er ikke strøm på kirkegården og kun en enkelt vandpost i et fjernt hjørne. Og sådan et bassin skal udstyres med et rensningsanlæg, der kan køre mere eller mindre konstant, hvis ikke det lynhurtigt skal ende som en grøn grød.

Endvidere blev det klart, at den store sten dels ville blive meget dyr at udhugge – og i øvrigt nok var af så dårlig kvalitet, at skulpturen ville være i stor fare for at forvitte til ukendelighed på kort tid.

Så enden blev, at den store sten bare står ved siden af den afspaltede navnesten, der ligger omgivet af blå blomster, der må gøre det ud for vand.

Og så lå Kadziola ellers en kold vinter lang og håndhuggede teksten fra kirkebogen i den ujævne overflade på navnestenen. Indtil videre står den indskrift heldigvis smukt og klart og er ikke forvitret.

Samtidig blev der udarbejdet en beplantningsplan. Noget hæk blev fjernet og erstattet af paradisæblehæk og på den store tomme flade bagud på kirke-

Stenen med ofrenes navne, som anført i kirkebogen.

gården blev sat fuglekirsebærtrær. Det nuværende indgangsparti med lave takshække og gitterport etableredes.

Endelig blev der sat et fritstående egetræ, der så at sige skulle danne centrum for landsbyen Gloslunde. Egetræet – og den øvrige beplantning – er groet pænt til, men efterfølgende er der i nærmeste omegn nedrevet et plejecenter, en tidligere skole, en landbrugsejendom og et gammelt husmandsbrug, så egen står knap så meget i centrum mere!

En plan om at der rundt i græsset omkring mindestenene skulle vokse et hav af blå forårsblomster er strandet på grund af gravernes behov for effektiv og hurtig græsslåning.

Til gengæld er det lykkedes at få opstillet to fine bænke, hvor man kan sidde fredeligt og meditere.

Rundt i Mindehaven står gravsten fra nedlagte grave. De skulle gerne blive stående og fastholde præg af kirkegård.

Allerede i 2004 blev der oprettet en ”Støtteforening for projekt Mindehave” med undertegnede som formand, der overtog arbejdet med at søge penge. Det lykkedes at skaffe 340.000 kr. – men bl.a. i forbindelse med finanskrisen 2007-2009 blev det sværere at skaffe penge, og derfor blev det, som ovenfor beskrevet, besluttet at stoppe projektet på det niveau, man var nået til.

Den 15. juni 2011 blev Mindehaven officielt indviet.

Kort tid efter indvielsen modtog Menighedsrådet en arv fra tidligere kirkeværge Frede Jensen Larsen på 200.000 kr. øremærket til Mindehaven. Det har betydet en stor og vigtig tryghed for projektet, der ind til nu har kunnet vedligeholdes og videreudvikles – ikke mindst med en udstilling i præstegården - uden de store økonomiske bekymringer.

Bl.a. er der nedlagt to rækker brosten i græsset. De skal markere, hvor stormflodsofrene med stor sikkerhed må formodes at ligge begravet. Bente og Thomas Thomsen har kulegravet gamle gravstedsfortegnelser, og det er resultatet af deres undersøgelser, der er markeret med brostenene.

Philip Rasmussens ide om en udstil-

ling er også blevet realiseret i præstegårdens gamle rejsesald.

Menighedsrådet har stillet lokalet til rådighed og en lille gruppe frivillige har fået istandsat det. Takket være gaver fra lokalhistorisk arkiv, diverse skoler mm. er det lykkedes at få indrettet et lille udstillingslokale, hvor interesserede kan hente en nogenlunde uddybet viden om stormfloden – og dens følger. Af økonomiske grunde er det slet ikke en udstilling, der bruger ny museumsstrategi, hvor vægten ligger på oplevelse, et følelsesmættet indtryk med brug af alle sanser.

Vi ville skam gerne formidle den rædsel, som må have ramt de familier, der sad på loftet af et hus uden vægge, mens orkanen rasede og bølgerne slog drivtømmer og dødt kvæg ind mod de bærende stolper. Men vi må nøjes med at appellere til folks fantasi.

Hvorfor lave en Mindehave?

Da man gik i gang med arbejdet med at etablere en Mindehave, var der selvfølgelig flere begrundelser, end at man skyldte ofrene en sten.

I en projektbeskrivelse fra efteråret 2008 står der f.eks.:

”Besøgende vil i mødet med den ekspressive skulptur, der tænkes anbragt

Udstillingslokalet i præstegårdens gamle rejsestald.

midt i Mindehaven kunne få en vigtig, men også kompleks oplevelse:

For det første konfrontationen med tilværelsens gru og den allestedsnærværende død, en konfrontation med den angst, vi alle bærer i os, angsten for den umulige, uafvendelige katastrofe. For det andet derigennem en forstærket oplevelse af alle livets vidunderlige muligheder – af Guds skaberværk, om man vil.

For det tredje en fornyet følelse af ansvar for udnytte den rigdom, der er givet os – og for alle lidende, søgende,

kæmpende medmennesker. ”

Og videre står der:

”Den dag i dag fylder stormfloden meget i Rudbjergs historie og i borgernes bevidsthed. Det flade landskab og det store havdige, bag hvilket brændingen bestandig kan høres, holder mindet ved lige og gør stormfloden til en vigtig del af den lokale identitet”.

I sommeren 1995 blev der f.eks. ved Kramnitse opført et egsspil med titlen ”1872 Stormflod”. Det blev en be-

givenhed, som samlede egnens befolkning i helt usædvanlig grad.

For os er Mindehaven derfor et forsøg på at fastholde og styrke en lokal identitet og et undertiden skrantende selv-værd.

To ting falder i øjnene, når man læser ovenstående i dag:

For det første er der ingen overvejelser om at skabe en seværdighed – f.eks. for turister!

For det andet var endnu i 2008 bekymringen for truslen fra klimaændringer ikke vokset sig så stor, at den blev nævnt. I dag føles Stormfloden 1872 i den grad som en påmindelse om, at man aldrig skal undervurdere naturkræfterne

Men nu som dengang er der en stærk erkendelse af, at stormfloden 13. november 1872 var en usædvanlig voldsom begivenhed, der af utrolig mange grunde er vigtig at mindes, både lokalt men også globalt.

Specielt blev Gloslunde sogn meget hårdt ramt. Mængder af ødelagte huse, marker og brønde ødelagt af saltvand, og bogstaveligt talt bunkevis af druknet kvæg, døde høns, heste, gæs osv. Ud af 29 dødsofre på Lolland er de 26 fra Gloslunde Sogn.

21 af stormflodsofrene ved man som

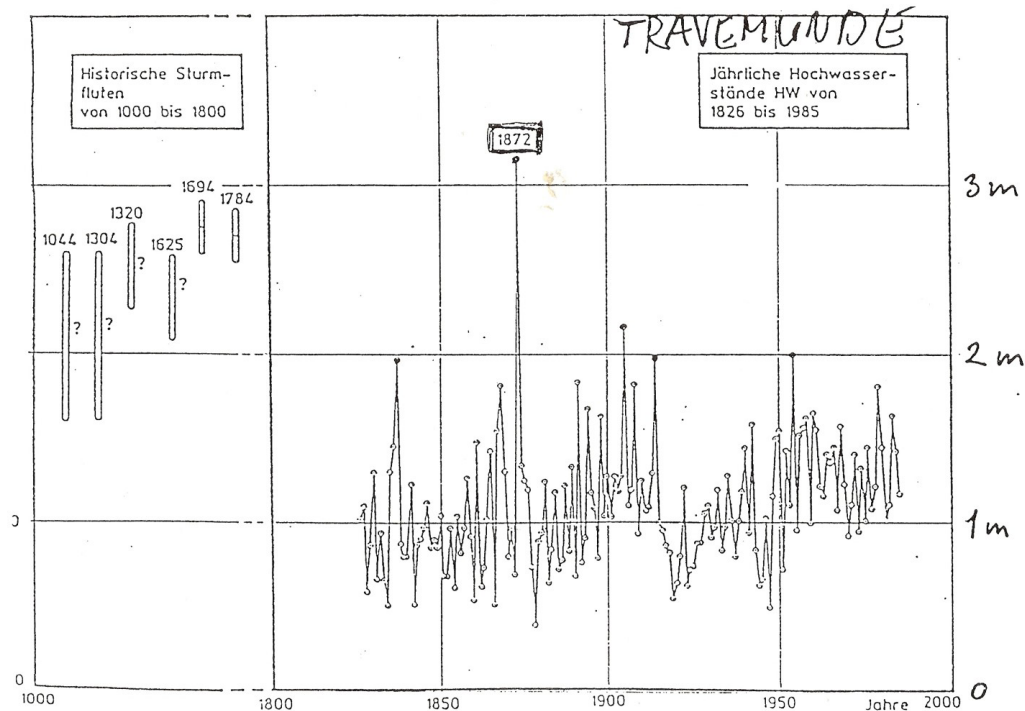
nævnt ligger begravet på Annekskirkegården overfor Gloslunde Præstegård. 5 ofre blev aldrig fundet. De er bare sporløst forsvundet ud af historien. Og nogen kender man end ikke navn på.

Hvorfor blev 1872-stormfloden så katastrofal

For et første er der tale om den højeste vandstand målt i Østersøen formodentlig nogensinde. Den fysiske forklaring er noget med nordvestenvind, der presser vand ind gennem bælteerne og op i den Botniske Bugt, hvorefter et vindskift til en orkanagtig nordøstenvind pludselig skubber en kæmpebølge mod syd og med uheldige småændringer i vindretning skubber vandet syd om Skåne og ind i det snævrere farvand mellem Femern og Lolland – samtidig med at der stadig løber vand ind i Østersøen gennem bælteerne. Resultatet var ikke bare rekordvandstand på over 3 m – men vandet kom også hurtigere, end man var vant til fra tidligere højvande.

Det er påfaldende, at selv om man før i historiens løb har haft stormfloder, har de aldrig kostet menneskeliv på Lolland-Falster. Hvorfor kostede 1872-stormfloden så i alt 81 mennesker livet?

I hvert fald på Lolland er en af forkla-

Historisk registrering af høje vandstande i Østersøen i dette årtusinde. Som det ses, er stormfloden i 1872 den højeste vandstand, der er nået i dette århundrede.

Stormflodshøjder målt i Travemünde havn.

ringerne nok, at man faktisk i 1872 allerede havde lavet diger. Der var mange små landvindingsprojekter i gang i Rødbyfjord – og i 1860-erne forsøgte man – forgæves – at tørlægge hele fjorden. Man lukkede indsejlingen til fjorden og stillede store pumper op – der imidlertid slet ikke kunne pumpe de nødvendige mængder vand ud.

Alt det har måske ført til en opfattelse af, at en stormflod ikke kunne være helt så farlig mere, når nu alle smådigerne kunne tage af for vandet.

I virkeligheden forholdt det sig helt omvendt: smådigerne betød, at vandet ikke steg jævnt og langsomt og gav tid til at komme i sikkerhed, men pludselig brød igennem diget og kom skylende som en mindre flodbølge, der f.eks. flåede den robåd med sig, som man f.eks. på Lilleholm havde liggende ved huset for en sikkerheds skyld.

Økonomiske og sociale forhold medvirkede også til, at man var begyndt at flytte ud på de lave øer og halvøer i

Rødbyfjord. Man havde i perioden en af Danmarks største udvandring til Amerika – landboreformer, faldende kornpriser, begyndende industrialisering ramte landarbejdere og småhåndværkere – og nogen valgte altså øerne i Rødbyfjord i stedet for Amerika. Vakkeltvornet bindingsværk og ubrændte lersten blev hele familiers skæbne, når hele huset pludselig littede fra grunden og sejlede afsted med alle samlet på loftet. Det var hvad der skete for 3 familier på henholdsvis Magleholm, Lilleholm og Hummingen.

Derudover druknede en tysk skipper og hans skibsdreng, da de forsøgte at sejle ind i fjorden, for at komme folk til undsætning, en landarbejder, der søgte at ride fra Glukse til Hoby efter hjælp, og endelig en ældre hustru på Hummingen, som uheldigvis søgte tilflugt i det gale hus.

Som det næsten altid går, rammer naturkatastrofer de nederste i samfundshierarkiet: Når New York oversvømmes, drukner dem i kældrene! Og denne stormflod minder os derfor også om, at naturkatastrofer har det med mere eller mindre at blive katastrofale på grund menneskeskabte forhold.

Stormfloden indtraf i et andet samfund end nutidens

På mange måder viser historierne om

stormfloden også, at samfundet i 1872 så væsentlig anderledes ud i forhold til nutidens velfærdssamfund. Der var ikke en gennemregistreret befolkning, så præsten kendte derfor ikke navn og alder på de fattige ude i hjørnerne af sognet – og havde ingen let mulighed for at finde information. Det er lige præcis, hvad kirkebogens tekst -og mindehavens navnesten - vidner om.

Der var slet ikke et system af samfundsinstitutioner, der kunne træde til med bistand, når ulykken indtraf. Og rent faktisk tog det dagevis, før man i resten af Danmark blev klar over, hvor galt det var gået. Til gengæld var der måske en stærkere tradition for nabo-hjælpsomhed. Det vidner en række af beretningerne fra stormfloden om. De husvilde blev f.eks. indkvarteret hos naboer i månedsvis, indtil de kunne få deres hus rejst igen. Og da ulykkens omfang blev kendt i København, var der ingen ende på den private godgørelsen. Rent faktisk blev der indsamlet flere penge, end der var erstatningskrav.

Det er også nogen ting, man kan sidde på bænken i Mindehaven og tænke lidt over!

Stormfloden er en helt afgørende begivenhed i Gloslunde sogns historie.

Den rummer nogle perspektiver, der direkte rækker ind i nutidens klima-

Bænkene og de små brosten, der markerer stormflodsofrenes grave

problemer og stigende vandstand i Østersøen. Det lollandske dige har fået nye store udfordringer. Derfor skal den mindes og huskes.

Vi skal bestandig sørge for at indrette os individuelt og samfundsmæssigt, så vi husker hensynet til naturkræfterne. Men det gælder jo for øvrigt både lokalt og globalt.

Stormfloden bliver skam også husket lokalt. Da ”Sølvbjerghøjskatten” i 1995 lavede et egnsspil om stormflo-

den nede i Kramnitse, oplevede vi en helt overvældende opbakning til projektet. En meget stor procentdel af det gamle Rudbjergs borgere var på den ene eller anden måde involveret i det projekt.

En tungtvejende grund til at huske stormfloden er ikke mindst, at den rent faktisk endte med at blive et vendepunkt i den lokale historie:

Det 63 km lange havdige blev bygget og gav i sidste ende mulighed for den endelige udtørring af Rødby Fjord og

af store arealer på Vestlolland. Store landsindsamlinger skaffede erstatninger til de skadelidte. Sukkerroeproduktionen kom i gang, andelsbevægelsen holdt sit indtog, og pludselig var Lolland blevet et smørhul, der importerede arbejdskraft.

Et eksempel på, hvordan en genstand kan blive en bærer af erindringen:

For nylig fik vi indleveret en smuk lille tønde, som 13. november 1872 befandt sig på loftet af et oversvømmet hus ude i ”Engene” syd for Danne-mare. I Kirstine Hansen, kaldet ”Lil-lepigen”s erindringer beskriver hun, hvordan hendes farmor som 4-årig oplevede stormfloden:

”Farmor var en dejlig tyk, rund kone med en dejlig favn, man kunne for-svinde helt ind i, hun var en rigtig far-mor. (.....) Farmor var født i 1868, hun var født på Sydlolland nær Øster-søen, så hun var fire år, da stormflo-den var der i 1872. Hun fortalte, at hun kunne huske, hun sad på loftet under taget med sine forældre og kunne se brædder med høns, katte og en gris sejle forbi tagvinduet, indtil der kom en båd og roede dem ind, hvor vandet ikke nåede op”.

Måske har tønden rummet familiens værdigenstande, i hvert fald blev den

Stormflodstønden.

bjerget og er siden gået i arv i slægten – samvittighedsfuldt bevaret sammen med erindringen om katastrofen den 13. november 1872. Og nu står den på vores lille museum.

Fik stormflodsofrene virkelig ikke en gravsten?

Tre fattige familier, en tysk sømand, en landarbejder... Der har næppe været mange midler til gravpynt at hente der. Men noget har der nu nok været sat på gravene. I hvert tilfælde beretter Karoline Sørensen, født 1865 i Landet Sogn, i 1946 til Vestlollands Tidende om sine erindringer om stormfloden.

Og her nævner hun ”de mange Gravsten paa Gloslunde Kirkegaard, der bærer Aarstallet 1872.” Det skal tilføjes, at Karoline som ung pige tjente 7 år i Gloslunde præstegård, så hun er et ret troværdigt vidne.

Nå, men nu står der i hvert fald en stor sten i et smukt anlæg – og forhåbentlig kan Mindehaven og alt det, der er så vigtigt at mindes, blive fastholdt i mange år fremover. Heldigvis er det siddende menighedsråd helt enig heri.

De to sten i Mindehaven.

Om forfatteren:

Lars Boye Petersen er pensioneret som studielektor ved Nakskov Gymnasium 2005.

Formand for "Stormflodsmuseet i Gloslunde" (tidligere benævnt: "Støtteforeningen for projekt Mindehave"), der i samarbejde med menighedsrådet har etableret og driver Mindehaven for stormflodsofrene 1872 og udstilling om stormfloden i Gloslunde.

Spiller på harmonika til folkedans! (og af og til på Plejecentre).

Litteraturliste:

To store ringbind, hvor Thrine Christensen har samlet al korrespondance og fondsansøgninger i forbindelse med projekt Mindehave. Mapperne beror på Stormflodsmuseet i Gloslunde.

Hanne Riis: Mindehaven. En lille redegørelse om arbejdet med at etablere Mindehaven. (Utrykt manuskript 19.06.2021)

Knud Hansen: Stormfloden paa Lolland-Falster 1872 : Øjenvidners Beretninger (1922)

Lars Boye Petersen: Da stormfloden kom. Beretninger fra Rudbjergs sogne. (Gloslunde 2016)

Ole Arpe Munksgaard: Stormfloden

1872. Katastrofen og det lollandske dige. (2022)

N. E. Hyldtoft: Bag diger og dæmninger i Rødby Fjord (Museum Lolland-Falster 2009)

Marius Hansen: Stormflodsdiaget 1872 - 13. november - 1972 Det lollandske Digelag. (1972)

A. F. : Da væggene blev slaaet ud af Stormfloden 1872. Vestlollands Avis 2. december 1946

<https://1872stormflod.dk/>

<https://www.tv2east.dk/lolland/den-perfekte-storm-som-drukne-de-sydfalster-og-lolland>

<https://videnskab.dk/forskerzonen/naturvidenskab/stormfloden-i-1872-kan-hjaelpe-os-med-at-forstaa-hvilken-fremtid-klimaforandringerne>

[http://www. Dieckmann-family.dk/Dieckmann/sider/udvandring.htm](http://www.Dieckmann-family.dk/Dieckmann/sider/udvandring.htm)

Fotos taget af Frank Hillebrand Jørgensen

Den store stormflod i Østersøen

og stadsingeniør Colding - manden, der løste stormflodens gåde

Af mag. art. Karen Løkkegaard Poulsen

Stormfloden 1872 skabte død og ødelæggelse i det sydlige Danmark og vestlige østersøområde i det hele taget. Mange skildringer er overleveret om katastrofedagene, kampen for overlevelse og de efterfølgende års praktiske og økonomiske problemer, den sorg og de traumer, der ramte den berørte befolkning. Sjældent fremhæves den sidegevinst, naturfænomenet bragte med sig. I København satte stormfloden gang i et forskningsarbejde. Den i dag ret ukendte videnskabsmand A. Colding greb chancen for at få klarhed over de mekanismer, der skaber varierende vandstande i Østersøen. Han var en mand med et sjældent forskerinstinkt. Med det samme indså han, at stormen bragte et unikt kildemateriale til belysning af vandstandsforholdene i de indre danske farvande og Østersøen. Mindre end en uge efter katastrofedagen tog han fat på at skaffe oplysninger om vandstand, vind og vejr samt rekvirere en grundig oversigt over de meteorologiske forhold. Hans projekt blev gennemført med energi og udmundede til slut i en videnskabelig afhandling. For første gang fik man en velunderbygget redegørelse for, at vinden er den kraft, der skaber højvande og lavvande i Østersøen, "vindstuvning". Colding's resultater er gyldige endnu i dag.

I forbindelse med 150-års jubilæet for den store stormflod i Østersøen 13. nov. 1872 er der fortalt meget om den katastrofale situation, beboerne på det lavtliggende, sydlige Lolland og Falster oplevede. Da stormen lagde sig, og vandet trak sig tilbage den 14.-15. november, var mange omkommet i det kolde vand. 81 personer drejede det sig om, et stort antal i forhold til befolkningstætheden. Huse var skyllet bort, husdyr druknet, brønde fyldt med

Østersøens vand. Ligeledes var markerne mættet med saltholdigt vand. Denne katastrofe trak spor efter sig langt ind i de kommende år, menneskeligt og materielt. Endnu i dag er sporene synlige i landskabet. Den, der tager en tur i det gamle stormflodsområde, vil finde, at mange af de gamle bondehuse, der i dag ligger dér, er bygget samtidigt, i årene efter stormfloden. De udgør en kronologisk horisont, et minde om genopbygningstiden. Også i

Stormfloden 13. november 1872. Billede fra Illustrerede Tidende.

naturen har stormen sat sig aftryk, bl.a. ”Fårevasken”, en sø indenfor diget ved Sydfalsters østkyst. Den dannedes, da stormen gennembrød det dengang lave dige, og efterlod søen, som senere fik nyttig anvendelse, idet den brugtes til at vaske får inden klipning.

På baggrund af hvor voldsomt og uventet stormfloden kom, er det forståeligt, at rædselsskildringerne fylder meget i formidlingen af begivenheden. Mindre fylder historien om de kræfter, der skabte 1872-stormfloden, hvor stort et område den berørte, og hvad den kom

til at betyde for erkendelsen af havets bevægelser i Østersøen generelt. Det er dette sidste, som er fokus i denne artikel. Men for at komme ind i emnet: Først lidt om de to forskellige hovedtyper af stormfloder, der forekommer i Danmark, da beskrivelsen af deres forskellighed fremhæver 1872-stormflodens egenart.

Stormfloder og tidevand

Det udsatte, lavtliggende Sydvestjylland, specielt marskegnene, udgør den del af landet, der i tidens løb har været mest udsat for voldsomme stormfloder.

Ved den åbne vadehavskyst ud mod det store og vidtstrakte hav med direkte forbindelse til Kanalen og Atlanterhavet kommer oversvømmelse og stormflod imidlertid i en helt anden rytme, end den man oplever i Østersøregionen. Vestkysten er udsat for tidevand. Fire gange i døgnet er der lavvande, fire gange højvande. Marskegnens beboere har især i den lavteknologiske tid livet igennem levet med naturens rytme tæt inde på kroppen som et stort ur, der lagde rammerne for planlægning af arbejdsdagen og livet i det hele taget. Også i egnens folketro er registreret forestillinger om liv og død, som røber inspiration af tidevandets perpetuum mobile. (Feilberg 1952). Man kan undre sig over, hvorfor så risikabelt et landskab kunne tiltrække beboere. Forklaringen er den naturrigdom, som følger med tidevandet. Det har gjort det sydvestdanske kystområde til et fordelagtigt levested trods ulemperne. Beboerne i det sydvestjyske har samtidig haft det privilegium frem for beboeren ved Østersøen, at stormfloderne ikke er kommet helt uden varsel. Var der flod eller endda springflod, hvor måne og sol øgede vandstandens højde, og det samtidig satte i med storm fra udsatte retninger, vidste man, at en kritisk eller måske katastrofal situation var ved at opstå. Forventningen om oversvømmelse/stormflod har været et klart erkendt livsvilkår. Kloge for-

holdsregler til værn mod havet ses endnu i dag både i Danmark og Tyskland i marskegnens byggeskik, i beboelser opført før den tid, hvor der var bygget sikre diger. I den tyske marsk, der er dannet førend den danske, ses i arkæologisk materiale en sådan sikring allerede i tidlig jernalder. Husene er bygget ude i det lave terræn på et ”varft”, en kunstig forhøjning, som kan yde et minimum af sikkerhed. Senere byggedes tilmed huse, hvor loftsetagen stod sikkert funderet. Familien søgte da tilflugt på loftet, mens væggen og inventaret i grundetagen skylledes bort. Fx har den gamle præstegård i Vester Vedsted en sådan konstruktion.

Ved Østersøen har naturen derimod ikke varslet beboerne om fare ved tidevands gentagne rytme. Der er ikke tidevand i Østersøen, kun et par centimeters udsving, ved Gedser fx 6 cm (Eger 1985, s 5). Man har ikke levet med en underbevidsthed i konstant alarm. Og der er mig bekendt heller ikke registreret folketro fra ældre tid knyttet til højvande og stormflod på disse kanter. Mentalt synes faren for oversvømmelse ikke at have sat sig spor. Ved Østersøen kommer højvandet efter andre regler end vestpå. Det er de regler, som stadsingeniør Colding som den første tog sig for at afdække efter stormfloden i 1872, se senere i artiklen. På Lolland-Falster har man øjensynlig i tidernes løb ret nonchalant

Stormfloden vådsatte hele den sydlige del af Lolland og Falster, der ligger lavt i forhold til daglig vande. Blå farve markerer det oversvømmede område.

tilpasset sig naturens vilkår ved at lægge bebyggelsen på lidt højere terræn. Det viser sig ved placeringen af de boplads- og gravfund, man kender fra jernalderen. Det samme gælder den samling hustomter fra ældre jernalder på Femern Bælt-tunnelens anlægsområde, som museumsinspektør Bjørnar Måge fra Lolland-Falsters Museer undersøgte sidste år. De lave områder brugtes til græsning, en disposition, som praktiseredes frem i tiden og stadig i 1872. I denne store stormflod væltede vandet sig blot meget længere op i landet end tidligere registreret. Derfor oversvømmede den ikke blot

græsningsarealerne, men nåede op til bebyggelsen. Så ekstrem en situation som dengang er ikke set siden. Konklusionen på disse to sidste afsnit er, at vadehavets stormfloder ikke kan bruges til at forklare eller illustrere stormfloder og oversvømmelser på Lolland-Falster. Dertil er forholdene på alle måder for forskellige.

Undren efter stormfloden – hvordan kunne det ske?

Efter stormfloden i 1872 herskede en generel undren over, hvordan den kunne opstå med den kraft og styrke. Hvilke kræfter havde sat den i gang?

Stadsingeniør Ludvig August Colding, 1815 – 1888. Coldings arbejde med at indsamle data om vandets bevægelser under Stormfloden 1872 fik praktisk betydning ved dimensionering og opførelse af diger i årene efter.

Der opstod en teori om et jordskælv, der skulle have udfoldet sig ved Bornholm og have sat vandet i Østersøen i bevægelse i en grad, så det havde fremkaldt stormfloden. Også udløbene fra de mange store europæiske floder kom under mistanke. Kunne de vand-

masser, de udtømte, på en eller anden måde have spillet ind?

I København befandt sig imidlertid en mand med forkundskaber i vandets bevægelser i Kattegat, Øresund og Køge bugt. Det var kommuneingeniør Ludvig August Colding, født 1815, død 1888. Han havde i 1858 arbejdet med et projekt for at vurdere, hvad et nyt anlæg af et havnebassin i Sydhavnen med en delvis lukning af udløbet ved Kalvebod nær ved nuværende Sjællandsbro ville føre med sig for strømforholdene i Københavns havn. Man frygtede, at en indskrænkning af vandgennemstrømningen i utilladelig grad kunne øge koncentrationen af det spildevand fra København og omegn, som udledtes i havnen. Colding løste opgaven og kom med sin indstilling. Det vigtige i denne sammenhæng er de grundlæggende erfaringer, han gjorde i forbindelse med undersøgelsen. Uden det var planlagt, blev undersøgelsen med Københavns havn til et pilotprojekt for stormflodsundersøgelsen. Med den som erfaringsgrundlag havde Colding en baggrund for umiddelbart at forstå nogle af 1872-stormflodens bevægelser; samtidig fik han udarbejdet en forskningsstrategi. Begge dele kom den større undersøgelse med stormfloden til gode.

Colding skriver i sin afhandling (Colding 1881), at han efter undersøgelsen

med Københavns havn havde lyst til at udbrede denne undersøgelse til at omfatte en større del af Østersøen og dér måle vind- og vandbevægelser udvalgte steder ved Østersøens kyster (Colding, s 14) ”for derved om muligt at komme nærmere til Kundskab om Vindens indflydelse paa dette Hav og omliggende Farvande, hvor Ebbe og Flod saa at sige mangler,..... Det stod mig nemlig alt dengang fuldkommen klart, at Resultatet af saadanne sammensvarende Observationer maatte kunne blive i høj Grad belærende om en Mængde Naturphænomener, hvorom vi kun have liden eller ingen Kjendskab, skjøndt de tydeligt nok spille en overmaade stor Rolle i Naturen”.

Travlhed hindrede imidlertid Colding i at komme i gang. Så han stillede sagen i bero. ”Lejligheden til nærmere at undersøge Forholdet mellem Vindens Styrke og Havvandets Stand, dets Strømninger m.m. kom imidlertid af sig selv og ganske uventet, men på en hel anden Maade, end jeg oprindeligt havde tænkt mig, nemlig ved den stærke Storm af 13. November 1872.

Stormen skabte den samme undren hos Colding som i det øvrige samfund. Hvad kunne årsagen være til, at vandmasserne var kommet så hurtigt og så voldsomt. Colding skriver i sin afhandling, (s 15): ”Den ualmindelige Hastighed hvormed Vandfloden

steg, og den Ødelæggelse, som den frembragte overalt, gav imidlertid en heldig Anledning til, at en stor Mængde Mennesker paa alle de hjemsogte Punkter holdt nøje Udkig med, hvorledes Vandet steg og faldt. Fremdeles gav Vandflodens overordentlig hurtige Stigen, der ikke syntes at staa i Forhold til Stormens Magt, derhos Anledning til forskellige Forestillinger om den sandsynlige Aarsag til dette skrækelige Naturphænomen, hvis Lige Ingen havde kjendt; thi vel var Stormen meget stærk, men den var dog i det Hele ingenlunde haardere eller mere orkanagtig, end man undertiden havde havt den, idet Stormen hverken afrev Tagsteen af Bygninger eller omblæste Træer i nogen betydeligere Grad end tidligere var skeet, uden at en saadan Vandflod deraf havde været en Følge.”

Coldings undersøgelse af stormflodens forløb

Da stormfloden kommer, handler Colding ekstremt hurtigt, velforberedt som han er gennem Københavns havneundersøgelse. Allerede seks dage efter stormflodens kulmination tager han fat på at indsamle materiale om stormfloden. Den 19. november 1872 indrykker han i Berlingske Tidende en opfordring til offentligheden generelt om at indberette oplysninger om vindens retning, dens styrke og havets vandstand i de tre døgn, på forskellige

tidspunkter 12., 13. og 14. november. Han følger det op med henvendelse til Indenrigsministeriet, der videresender til Amtsstuerne. Ligeledes tager han kontakt til Udenrigsministeriet om hjælp til at skaffe oplysninger fra Sverige, Norge, Rusland og Tyskland (på dette tidspunkt inkl. Polen). I alt fra ind- og udland kommer 400 besvarelser.

Lige så vigtigt er det, at Colding januar 1873 henvender sig til Meteorologisk Institut for at få en så fuld-stændig oversigt som mulig over især barometerstand, vindens retning og dens styrke. Den oversigt, han modtager, viser forholdene kl. 8, kl. 14 og kl. 22 for den 10. – 15. nov. Geografisk dækker de meteorologiske indberetninger data fra det sydlige Europa til Spitzbergen, fra Amerika og ind i det asiatiske Rusland.

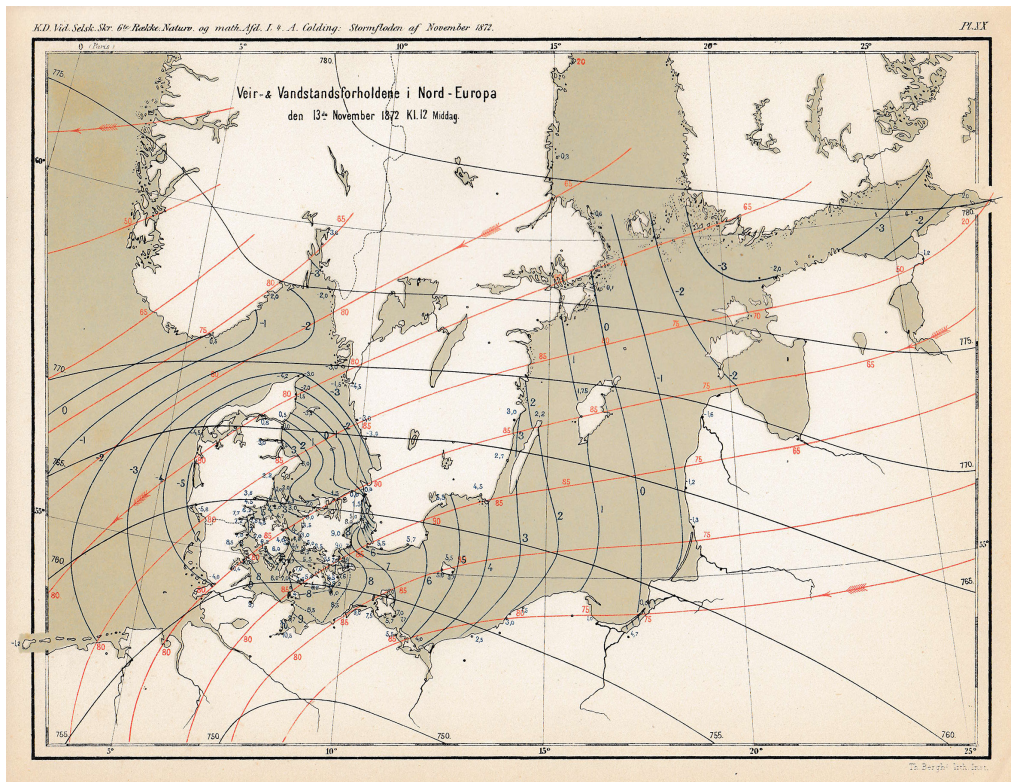
Det kan vække forundring i dag, hvordan en så kompliceret mængde oplysninger om vandstandshøjde, strøm, vindretning og vindstyrke samt barometerstand fra tidspunkt til tidspunkt fra alle de mange måle-stationer og fra private har kunnet behandles uden brug af computer. Men det lod sig gøre. Colding beskriver i afhandlingen grundigt sin metode, bringer et væld af tabeller, grafer og kort. Ligeledes røber arbejdet hans store faglige spændvidde. I dag skulle der et team

af forskere til at tage fat på en tilsvarende opgave for at komme igennem til en rimelig løsning af den.

Resultatet af hans undersøgelse er den, der i dag udgør beskrivelsen af forløbet af stormfloden i dens grundtræk: Den kraftige vestenstorm, der bringer vandet i Østersøen i ubalance og presser vandet op i bunden af den Botniske bugt, senere vinddrejningen, der presser vandet i den modsatte retning og giver oversvømmelse på lige knap 3 meter ved Sydfalster. Men der er nogle spændende detaljer i hans afhandling, som jeg vil fremhæve. Ved hans undersøgelse i Københavns havn havde

Guldsmykket fra Hiddensee, en lille ø nærved Rügen. Det kostbare guldsmykke blev i enkeltdele fundet på stranden i tiden efter oversvømmelsen. De voldsomme vandmængder havde vasket det ud af kystskrænten, hvor det var nedlagt i vikingetiden.

Kort over vejr- og vandstandsforhold 13. nov. kl. 12. Bemærk 0-linjen fra Stockholm via Gotlands nordspids til Pillau. Coldings mål er i fod (1 fod = 31,4 cm).

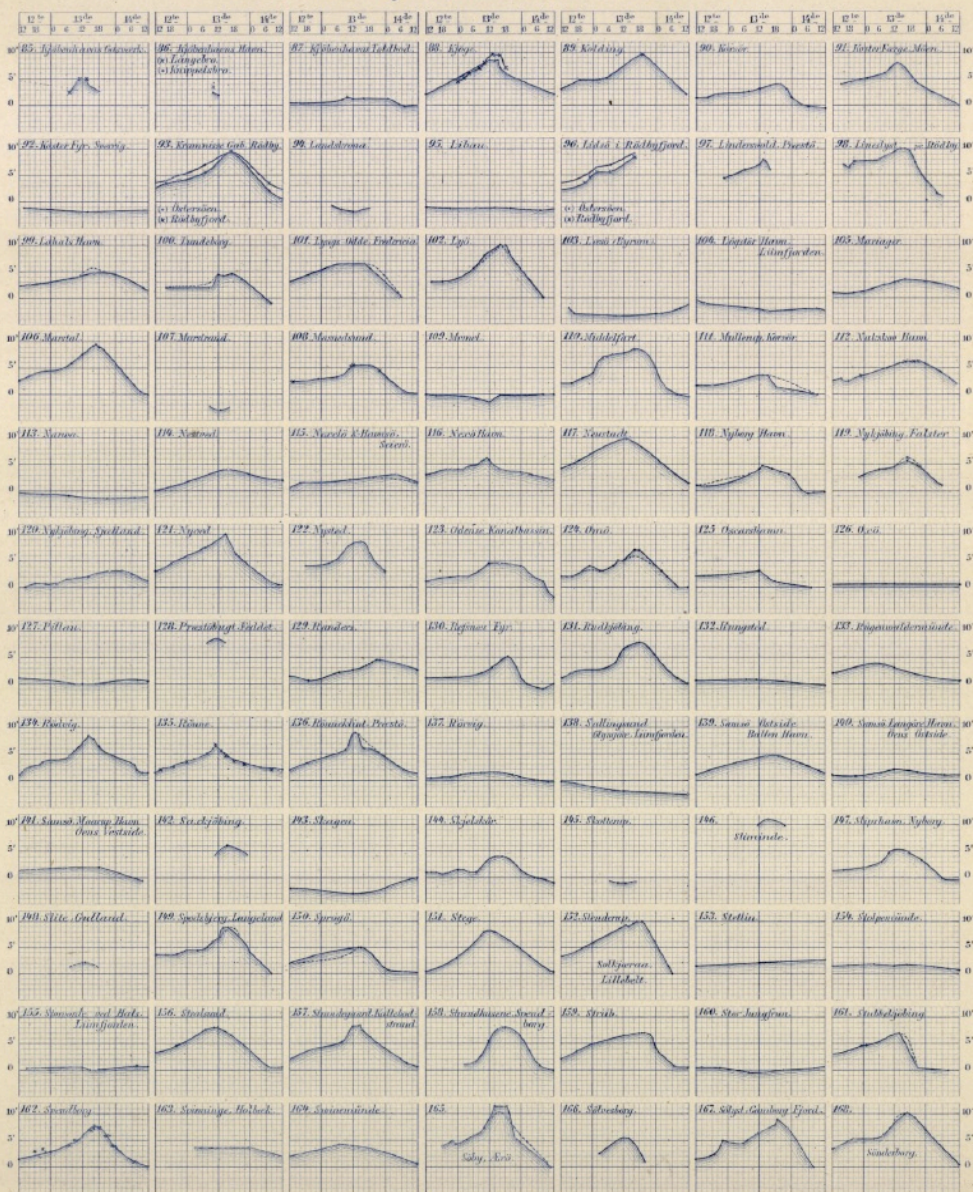
han set, at vestlige vinde presser vand fra Skagerrak mod Sveriges kyst. Ved stormflodens start kommer netop vestlige vinde. Dermed skabes højvande i Kattegat og som nævnt også i den botniske bugt. Så drejer vinden i en nordlig retning senere med et svaj til øst. I den botniske bugt bliver vandstanden lavere, højere i den vestlig Østersø, samtidig med at Kattegats højvande fortsætter. Østersøens højvande træ-

ger sig frem mod nord, men kolliderer med vandet i Kattegat. Den høje vandstand virker som en spærrende barriere. Vandet kan ikke slippe ud gennem sundene og bæltet.

Som vinden blæser - vindstuvning

En anden ting, Colding fremhæver, er de usædvanlig komplicerede lufttryksforhold. De medfører en jævnt omdre- jende bevægelse af vinden fra 12. til

Grafisk Fremstilling af Vandstanden som Function af Tiden.

Vandhøderne ere regnede i Fod fra daglig Vande.

T. Børgh' 1873. Inst.

Eksempel på et af Coldings mange grafiske fremstillinger af vandstandshøjder på de forskellige målestationer, 12. – 14. november 1872.

14. november. Efter den vestlige storm og vinddrejningen til nord og nordøst drejer vinden til øst. Da presses vandet for alvor ned i den vestlige Østersø. Først da vinden drejer videre mod sydøst og sluttelig mod syd, får vandet afløb gennem Storebælt, Lillebælt og Øresund, fordi Kattegatvandet samtidigt løber tilbage gennem Skagerrak. En sidste interessant iagttagelse i Coldings afhandling er, at vandfladen under hele forløbet er i normal position i en nord-syd gående akse fra Stockholm til målestationen i Pillau nær ved Kaliningrad. Her er på intet tidspunkt høj- eller lavvande. Det er tilfældet både i stormflodens første fase, da der er oversvømmelse i den Botniske bugt og senere, da det med al kraft rammer det vestlige Østersøområde. Det anskuelig, hvordan et naboskab med Østersøen kan sammenlignes med at bo på kanten af en balje, hvor vinden er den hovedfaktor, der afgør, i hvilken retning vandet skvulper over.

Som læser af Coldings afhandling føler man sig ved slutningen ikke helt tilfreds, fordi han undlader detaljeret og tydeligt at forklare årsagen til stormflodens voldsomhed, det forhold han selv udtrykte undren over, lige efter stormfloden havde hærget. Han peger på de komplicerede meteorologiske forhold som afgørende og bringer en række meteorologiske kort til belys-

ning af situationen. Det har angivet retningen for senere forskere. I løbet af afhandlingen får Colding derimod overbevisende argumenteret for, at blæsten generelt er den kraft, der skaber høj- og lavvande i Østersøen; det man senere har kaldt ”vindstuvning”. Via det grundige franske resumé, Colding afslutter afhandlingen med, blev den tilgængelig for den internationale verden, hvor den vakte opmærksomhed. Selv om en senere tid sædvanligvis føjer nye detaljer til de store og skelsættende videnskabelige værker, retter og supplerer, som det også er tilfældet her (bl.a. Egedal 1946; Eger 1885), er Coldings undersøgelse og afhandling det pionerarbejde, han selv efterlyste i sin målsætning. Han har klarlagt naturfænomener, man hidtil kun havde lille eller slet ingen indsigt i.

Stadsingeniør, professor dr. L.A. Colding

Inden jeg fik fat i Coldings arbejde og blev klar over, hvilken landvinding hans forskning var for forståelsen af naturen ved Østersøen, havde jeg aldrig hørt hans navn nævnt. Han er ikke en person, der fortælleres om i folkeskolen. Egentlig er det mærkeligt, at han ikke har efterladt sig nogen erindring i moderne tid, ikke engang i København, hvor han havde hovedparten af sit virke. Det var i den tid, hvor byen forandrede sig og voksede ud af mid-

delalderbyens grundplan med sikre skridt i retning af den moderne storby. Colding var så involveret i mange af disse tiltag ved byfornyelsen, at man forventer et minde. Alligevel er det ikke engang blevet til så meget som ét gadenavn, opkaldt efter ham. Alene ud fra hans pionerarbejde med stormfloden 1872 er det imidlertid værd at se på hans faglige løbebane. (Rosbjerg 2018).

Efter en håndværksuddannelse blev Colding med H.C. Ørsteds mellemkomst student på Polyteknisk Lærestalt for derefter i 1845 at blive ansat i Københavns Kommune. Følgende lidt springende gennemgang af opgaver har til hensigt at give et billede af hans alsidighed i denne hektiske epoke i København med byfornyelsesarbejde. Første opgave var byens vandforsyning, bl.a. udskiftning af de gamle vandrør af udhulede træstammer, ofte med en blyforing indeni. De hentede overfladevand fra byens og omegnens søer, selv om bakterier ikke var beskrevet som fænomen, havde erfaring lært, at sygdomme fik friere spil, hvis ikke en vis renlighed var til stede. 1849 fokuserede bystyret foruden på vandforsyning også på kloakering og gasbelysning. Colding tog på studierejse til England i 1850 og vandt i 1851 konkurrencen om ny vandforsyning til København. Senere gjaldt det afledning af regnvand

og spildevand. Koleraepidemien 1853 i København øgede opmærksomheden på smitteårsager og renlighed. Colding undersøgte koleraens voldsomhed i de forskellige kvarterer i byen og pegede i en publikation på, at vandkvalitet og befolkningstæthed var to væsentlige faktorer. Eftertiden har givet ham ret i vandkvaliteten.

I 1854 fik Colding den opgave at være kontrollerende og projekterende ingeniør i et byggeudvalg for vand- og gasprojekterne (til belysning med gas). Sidstnævnte omfattede etablering af det første gasværk i byen. Et element i kommunens hektiske aktivitet var nedlæggelsen af Københavns gamle befæstning 1856, der senere gav plads til Tivoli og en række parker. I 1857 blev Colding udnævnt til første stadsingeniør i kommunen.

Ved siden af disse praktiske opgaver, hvor jeg nu springer en række over, interesserede han sig for meteorologi. Han foretog i flere år fordampningsmålinger fra en lille flåde i Peblingesøen, optegnede selv i flere år dagligt temperatur og vejr- og vindforhold, sad i en kommission til indførelse af en daglig meteorologisk tjeneste. Da Meteorologisk Institut var oprettet, fik Colding tilbud om stillingen som direktør, men afslog p. gr. af alder. Denne side af hans virksomhed kaster lys ind over hans stormflodsarbejde, hvor

de meteorologiske forhold netop spiller en stor rolle for forståelsen af katastrofens udvikling.

Også før 1872, parallelt med de praktiske opgaver, fordybede han sig i videnskabeligt arbejde. I 1856 var han blevet indvalgt i Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. I perioden 1865-1883 holdt Colding forelæsninger på Polyteknisk Lærestanstalt og blev grundlægger af emner på denne undervisningsinstitution som miljøteknik og varme- og ventilationsteknik. I 1869 blev han udnævnt til profes-

sor og senere hædret med ridderkorset og indvalgt i det svenske videnskabsakademi. I 1872 kom så stormfloden, publikationen om den i 1881, syv år inden Coldings død.

Coldings faglige liv var en i moderne øjne ejendommelig blanding af jordnære, umiddelbart nyttige arbejdsopgaver samtidig med en original forskning. Hans curriculum viser intenst arbejde inden for en række fagområder med større spændvidde indenfor det praktiske og teoretiske, end vi kender det i dag.

Karen Løkkegaard Poulsen, mag. art. i forhistorisk arkæologi fra Københavns Universitet 1976. Museumsinspektør; arkæolog ved Lolland-Falsters Stiftsmuseum i 20 år, i en tid hvor museet kun havde én uddannet arkæolog ansat. Udgravning, registrering i landskabet, formidling, udstillinger, foredrag og ture med publikum i det frie. Derefter højskolelærer på Marielyst Højskole og kulturhistorisk konsulent ved henholdsvis Ribe og Storstrøms Amtsforsvaltninger, afdeling for Natur og Plan. 4-årig læreruddannelse; indtil 2011 lærer på en folkeskole i Københavns vestegn med speciale i "dansk som andetsprog".

Litteraturliste

A. Colding: Nogle Undersøgelser over Stormen over Nord- og Mellemeuropa af 12. – 14. november 1872 og over den derved fremkaldte Vandflod i Østersøen. Videnskabernes Selskabs

Skrifter, 6. Række, naturvidenskabelig og matematisk Afd. I. 4. 1881.

For mange år siden henviste nu afdøde geolog cand.scient. Kaj Strand Petersen mig til Coldings arbejde som det grundlæggende værk indenfor sit emne: Vandstand i Østersøen.

J. Egedal: Abnorme Vandstandsforhold i de Danske Farvande II. Publikationer fra Det Danske Meteorologiske Institut. Meddelelse nr. 11, 1949.

Lars Eger: Vandstande i Østersøen. Varsling af stormflod, 1985.

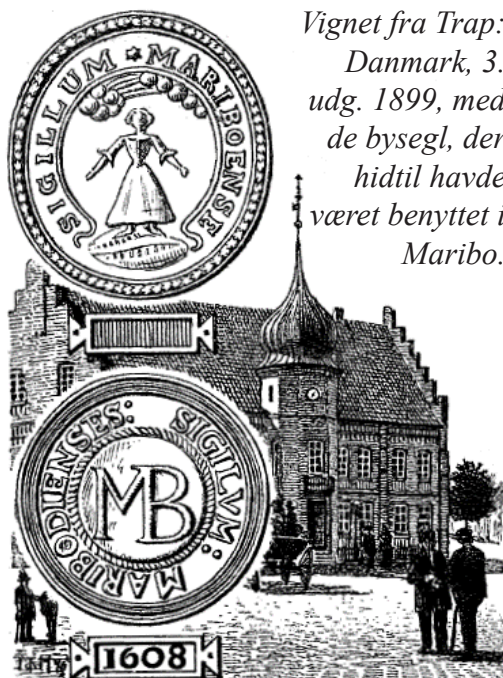
H.F. Feilberg, Dansk Bondeliv, som det i vore Oldeforældres tid førtes navnlig i Vestjylland, 1889, genudgivet 1952.

Dan Rosbjerg: Kronik: Colding – den glemte stadsingeniør og videnskabsmand, i Ingeniøren 26. dec. 2018.

Dengang Maribo ikke havde noget byvåben

af Thomas W. Lassen

I artikel i Historisk Samfunds årbog 2013 er berettet om de Lolland-Falsterske købstæders og kommuners heraldiske våbener og kendemærker, som de har udviklet sig gennem tiderne. Flere aspekter omkring tilblivelsen af Maribos byvåben omkring år 1900, var det dengang ikke muligt at redegøre for i den oversigtlige form, og historien var ikke undersøgt til bunds. Dette rådes der bod på med denne nye artikel, som opfølging på historien om De gamle byvåbener og kommunernes nye. Artiklen fra 2013 kan tilgås i digital udgave via Historisk Samfunds hjemmeside (lfhs.dk) TWL

*Vignet fra Trap:
Danmark, 3.
udg. 1899, med
de bysegl, der
hidtil havde
været benyttet i
Maribo.*

Ved flere møder under vinteren og i det tidlige forår 1903 behandlede byrådet i Maribo et spørgsmål af afgørende betydning for den gamle købstads selvforståelse og byens image i bogstaveligste forstand. Det drejede sig om byens byvåben, og om man overhovedet havde et byvåben i Maribo, og hvordan det i så fald så ud.

Sagen var blevet rejst ved byrådsmødet onsdag den 4. februar, hvor borgmester Rieper forelagde en henvendelse fra arkitekten Martin Nyrop, med ønske om at Maribo ville lade sit byvåben skænke til ophængning på det nye rådhus i København, som nu nærmede sig sin færdiggørelse. Arkitekt

Nyrop var rådhusets arkitekt, og det nye store byggeri viser hans store originalitet og interesse for inddragelse af dansk kunsthåndværk og kunstindustri i projektet. Og til udsmykning af den nye store festsal var det tanken, at der skulle ophænges en frise langs loftet med udskårne skjolde med de danske købstæders byvåbener¹. Spørgsmålet havde i øvrigt allerede i april året forinden været drøftet i byrådet i Maribo, på anmodning fra Aarhus Byråd, med forslag om at skænke byens byvåben til hovedstadens nye rådhus. Hvilket dengang besvaredes med, at man intet våben havde.

Artiklens hovedemne, det nye byvåben for Maribo købstad. Træskåret relief tilhørende Lolland kommune, udført af billedskærer E.T Wiese. Foto: TWL.

Det blev ved mødet i februar 1903, fra flere sider i byrådet, tilsvarende gjort gældende, at Maribo ikke havde noget byvåben, og der henvistes bl.a. til, at det i J. P. Traps beskrivelse af Danmark hedder, at ”Maribo har intet våben”. Andre mente, at man i byens segl havde et billede af Jomfru Maria, der måtte være byens våben. Det vedtoges at udsætte sagen for at få yderligere oplysninger².

Som refleksion over dagbladenes referat af byrådsmødet, fremkom allerede få dage efter et længere indlæg i Lolland-Falsters Stiftstidende signeret ”Vas” under overskriften *En By som søger efter sit Vaaben* med det tilføjede spørgsmål: *Skal Maribo have en Jomfru?* Bag signaturen stod, som det oplystes for byrådet, den daværende herredsfoged Secher i Nakskov, der tidligere havde været arkivar ved Rigsarkivet, dr.jur. V.A. Secher, som senere samme år i øvrigt blev udnævnt til Rigsarkivar.

I sit indlæg i avisen oplyser Secher, at ekspertisen på historien om de danske byvåbener var arkivar ved Rigsarkivet, Anders Thiset (1850-1917), hvis omfattende viden på det heraldiske område blandt andet var kommet til udtryk ved en artikelserie i *Tidsskrift for Kunstindustri* ”Om danske By- og Herredsvaaben”, udg. 1893-94.

Thiset havde her samlet den tilgængelige viden om de danske købstæders byvåbener, som de havde udviklet sig siden middelalderen. Og Thiset havde i artiklerne givet forslag til nyttegning af byernes våbener for hele landet, som skulle vise sig at blive normgivende for de danske byvåbeners udformning helt frem til nutiden.

Men for Maribos vedkommende kunne det ikke påvises, at der havde været benyttet noget egentligt byvåben, forstået som et billedligt symbol for byen indsat som figur i et våbenskjold, sådan som det var kendt fra landets gamle købstæder. Og som det også gennem århundreder havde udviklet sig som særkende for adelens familiesymboler og våbenskjolde.

Hvad der fra Maribo var kendt, nævner Thiset, var byens segl, benyttet til laksegl og tidligere vokssegl, til bekræftelse af officielle dokumenter og breve. Seglet havde ikke en billedlig figur, men alene bogstaverne MB med omskriften SGILVM MARIBODIENSES, i betydningen 'Maribos segl', der i sin ældste form kendes fra 1608.

Herudover havde der i midten af 1700-tallet været benyttet et bysegl med en ungpigeskikkelse iført en moderigtig kortærmet kjole og stort skørt, stående under en markant skyformation. Dette stempel var endnu bevaret i 1903, på byrådskontoret. Og det er det,

der ved forhandlingen i byrådet henvises til, som et billede af Jomfru Maria. Som Thiset konkluderer, havde Maribo vel nok et segl, men byen havde tidligere intet våben og 'har det på en måde heller ikke nu'; hvilket 'nu' vil sige ved artiklens fremkomst 1893³.

Flere af landets købstæder kan føre deres våbeners udformning tilbage til 1200- og 1300-årene, som bl.a. Nakskov og Stubbekøbing, fra midten af 1300-tallet, ligesom også Nysteds byvåben i sin ældste version må være udført i 1300-årene. Maribo derimod opstod først som købstad i 1416 i tilknytning til det store kloster af Birgittinernes orden, der grundlægges dette år i den lille midtlolandske sogneby Skemminge. Klosteret havde i hele sin levetid en særlig overhøjhed over købstaden og havde alle kongelige rettigheder i byen. Det var således klosteret, der i 1488 gav byens dens stadsret, som ellers andre steder blev givet på kongens bud⁴.

Det hedder heri, at byen skulle have byfoged og byråd udpeget af klosteret, og, bestemmes det videre, de skulle have et eget segl at besegle med i deres egne sager: "*the sskullæ haffwæ inciglæ ath beseylæ meth thet, som ffor them rættelighæ hanteres*". Der kendes dog intet til et middelalderligt segl for byen, og vi skal som nævnt helt frem til efter år 1600, før der findes et eget segl for Maribo.

At Maribos 'seglbillede' kun blev de sammenskrevne bogstaver M og B er ganske usædvanligt, og hænger formentlig sammen med klosterets fortsatte hævvelse af status overfor byen.

Det er da også sigende, at byen ved arvehyldningen for Christian IV i 1584 besegler med klosterets gamle abbedissegel, der stammer fra klosterets ældste tid, fordi, som det hedder: *"ingen af vores salige Formænd her i Maribow ingen Bys Sigil her til Dags havt haver"*⁵.

Efter ændring af klosterets fundats og øvrige vilkår 1596, bliver klosterkirken også byens kirke, og i det hele spores en større ligeværdighed mellem byen og klosteret. Klosterets abbedisse får et nyt rundt segl, som kendes fra 1608, og det er samtidig med, at MB-seglet første gang optræder som Maribo bys segl. Abbedissens segl markerer hendes fortsatte embede i byen, og i denne sammenhæng skal bymærket MB vel helt enkelt forstås som en forkortelse for Maribo By. De to segl er ensartet store, og har således sammen og hver for sig kunnet repræsentere henholdsvis Maribo Kloster og Maribo By. Maribo Kloster nedlægges 1621, og herefter er Maribo by enerådende, og benytter fortsat MB-seglet.

For så vidt gælder det senere 1700-tals bysegel med ungsmøen i pyntelig kjole og med udbredte arme, er der for ny-

Byseglet fra 1700-tallet, som endnu omkr. år 1900 var at finde på byrådskontoret i Maribo. Efter tegning i Trap: Danmark 4. udg. 1923.

lig dukket nyt historisk materiale op til forklaring af symbolikken. I forbindelse med et forskningsprojekt ved Rigsarkivet med henblik på udgivelse af topografiske indberetninger fra 1743-44, de såkaldte "Jessenske Relationer", har indberetningen fra Maribo hidtil været opfattet som værende gået tabt. Imidlertid er det ad snørklede veje lykkedes at opspore indberetningen fra byfoged Niels Siersted, dateret 30. Aug: Anno 1743. Til Jessens omfattede spørgeliste hørte blandt andet spørgsmålet om byens våben eller segl 'med dets korte beskrivelse, såvelsom dets oprindelse og ælde', og hertil besvarer byfoged Siersted *"Udi Byens*

Zignet førri, som haver sin Oprindelse af Byens Opkomst og Closterets Opbyggelse Een Jomfrue, hvor over staar udstuken en Ilds Skyge” og der henvises for seglbilledets udformning til et medsendt aftryk af seglet⁶.

Byseglets motiv kædes således sammen med et sagn, der berettes om klosterets grundlæggelse og lokaliseringen til Maribo, hvor der tales om, at man ved nattetid så et sælsomt lysskær over Grimstrup, der opfattedes som tegn på, at den hellige Jomfru ønskede, at man her skulle bygge et kloster til hendes ære.

Sagnet, hvor denne 'ildsky' er nævnt, findes allerede 1603 på tryk i Arild Huitfeldts *Danmarks Riges Krønike*, hvor der oplyses om klosterets grundlæggelse på Erik af Pommerns tid, *”Dog var samme kloster agtet af Dronning Margrete at bygges, som købte ejendommen af hr. Jens Grims, da der om nattetide skulde være set en ildsky over stedet, så stor som en skov, hvilket skulle betyde, at Jomfru Maria dér ville have sin våning”*⁷.

Det er i øvrigt interessant at bemærke, at Huitfeldts krønike udgives, imens Maribo Kloster endnu var ved sin velmagt, og Huitfeldt må som rigsråd og kongens kansler formentlig ved flere lejligheder have besøgt klosteret i Maribo, hvor det lokale sagn sikkert er blevet berettet for ham som udtryk for

Anders Thisets tegning af byvåben for Maribo, udformet med baggrund i seglet fra 1700-tallet. Efter Tidsskrift for Kunstindustri 1893.

klosterets selvforståelse af sit ophav.

Desuden var Huitfeldts kusine optaget i klosteret og blev 1602 udpeget som abbedisse, men døde allerede samme år, hvor klosteret var ramt af en voldsom pest, som krævede mange dødsfald blandt klosterjomfruerne.

1700-tals seglet er således udtryk for en tidlig bevidsthed om byens alder og opkomst, hvor den unge pige tolkes ind i fortællingen om klosterjomfruerne i det adelige jomfrukloster. Og det er med udgangspunkt i dette segl, at

arkivar Thiset i 1893 giver sit bud på, hvordan et byvåben for Maribo kunne tage sig ud.

Oprindelig var Thisets opgave, på Rigsarkivarens opfordring, at fremkomme med forslag til udsmykning af landsarkivernes nye bygninger, opført 1891-93, hvor købstædernes og herredernes våbener skulle udføres som keramiske relieffer i stor størrelse, hvilke dog kun for en mindre dels vedkommende kom til udførelse efter den oprindelige plan.

Thiset nytolkede seglenes motiver i heraldiske våbentegninger, og de gamle runde seglbilleder blev omformet til egentlige våbenskjolde. Der blev desuden givet forslag til farvesætning af købstædernes våbener, der jo i sin oprindelse som graverede seglbilleder havde været uden farve.

Forslaget til et byvåben for Maribo ledsager Thiset med følgende beskrivelse ”en under en blå sky på grøn jord stående blåklædt jomfru i sølv-felt”⁸.

Efter Thisets publicering af sine undersøgelser blev serier med byvåbener hurtigt populære som dekoration i forskellige materialer ved en lang række offentlige byggerier, både som landsdækkende serier og for enkelte egne af landet, og selvfølgelig i hver af købstæderne, som dekorative symboler. Alle steder med baggrund i

Thisets tegninger som standard for udformningen. Og også for farverne blev Anders Thiset således normsættende overalt i landet. Det samme gør sig gældende for våbenfrisen på Københavns rådhus.

For Maribos vedkommende nåede Thisets tegning fra *Tidsskrift for Kunstindustri* at sætte sig spor i flere udgaver, bl.a. som gravering på den store sølvopsats som nabokøbstæderne skænkede til Maribo ved købstadens 500-års jubilæum 1916, på trods af at byen på dette tidspunkt - som vi videre skal se - havde fået sit nye officielle byvåben.

Ligeledes findes en meget speciel udgave i form af et stort keramisk relief med farvelagt glasur, som for år tilbage blev givet privat til biblioteket i Maribo, men som ingen ved hvorfra oprindeligt stammer⁹. Dette våben har en vis lighed med reliefferne til arkivbygningen i Odense, men meget tyder dog på, at det er fremstillet samtidig med og måske har været planlagt til at sætte op på den nye hovedbanegård i København, der blev indviet 1911. Her findes en række tilsvarende udformede, keramiske relieffer med danske byvåbener, med samme særegne skjoldform og med motiverne udført med udgangspunkt i Thisets tegninger og farveangivelser.

Som indledningsvis nævnt havde herredsfoged Secher gjort opmærksom på arkivar Thisets ekspertise, og da byrådet i Maribo videre frem i 1903 behandler spørgsmålet, om man skal have et byvåben, på arkitekt Nyrops opfordring, er det da også Thiset, man henvender sig til. Efter sagens udsættelse i første omgang, vedtages det ved byrådets møde d. 4. marts at tage de indledende skridt til at få et byvåben, og allerede 14. marts, efter blot en halv snes dage, oplyses det, at arkivar Thiset har fremsendt forslag til et byvåben for Maribo. Det forestiller en Birgittinernonne i ordensdragt, hedder det, og er 'særdeles smukt udført i guld og farver'. Thiset har samtidig også givet udkast til et bysegel med samme motiv.

Ved ekstraordinært byrådsmøde d. 17. marts 1903, dog indkaldt i anden anledning, vedtoges det at ansøge Indenrigsministeriet om tilladelse til at få det af Thiset forelagte forslag ophøjet til byvåben, og man ville så anskaffe det i to eksemplarer, hvor af det ene til Københavns Rådhus. Endvidere vedtoges det at anskaffe et segl efter Thisets også fremsendte tegning.

Ved maj måneds ordinære byrådsmøde d. 5. maj oplyses det, at Kongen har approberet udkastet til Maribo byvåben og segl, hvilket er sket ved kgl. resolution af 25. april 1903. Den

officielle approbering er offentliggjort i Ministerialtidende for 1903, Nr. 27, med ordlyden "til brug for Maribo Købstad et af samme foreslaaet Vaaben og Segl, hvori paa forgyldt Grund er fremstillet en Nonne, iført Birgittinerindernes sorte og hvide Ordensdragt". Den originale tegning udført af Anders Thiset har byrådet oversendt til Indenrigsministeriet til videre godkendelse, og det viser sig, at den stadig eksisterer og findes indsat i den ministerielle forestillingsprotokol, hvor også Kongens egenhændige godkendelse af byvåbenet findes. Se særlig rammetekst herom¹⁰.

Byrådets vedtagelse om at lade to våbener udføre er gået videre til arkitekt Nyrop, og ligesom de øvrige købstæders våbener, der findes på Københavns rådhus, blev Maribos byvåben udført som bemalet og forgyldt relief af billedskærer E.T. Wiese. Maribos eget eksemplar blev ophængt i byrådsalen på rådhuset på Torvet og findes fortsat bevaret i kommunens eje, om end for tiden i depot.

Thiset har i sit motivvalg taget udgangspunkt i, at Maribos oprindelse og byens grundlæggelse i et og alt skyldes tilknytningen til det middelalderlige Birgittinerkloster. En enkelt detalje, som også ses på det træskårne relief, springer dog i øjnene. Nemlig udformningen af Birgittinernonnens

Anders Thisets tegning 1903, som udkast til Maribo købstads byvåben. Original i Rigsarkivet ©

Indenrigsministeriets Vedkommende findes noget at erindre mod, at det ansøgte bevilges, skal jeg tillade mig allerunderdanigst at indstille: at det af Maribo Købstad foreslaaede Vaaben og Segl, hvori paa forgyldt Grund er fremstillet en Nonne, iført Birgittinerindernes sorte og hvide Ordensdragt, maa allernaadigst approberes til Brug for bemeldte Købstad.

*Indenrigsministeriet, den 24. April 1903.
Allerunderdanigst (sign.) Enevold Sørensen*

(Ministerindstillingen er i protokollen approberet af kong Christian IX, og således påtegnet:)

*Indstillingen bifaldes
Amalienborg, den 25. April 1903
Christian R.*

Kilde: RA Indenrigsministeriets Forestillingsprotokol 1903.

Den kongelige godkendelse 1903 som forelagt af indenrigsminister Enevold Sørensen.

Allerunderdanigst Forestilling om Allerhøjeste Approbation paa et offentligt Vaaben og Segl for Maribo Købstad.

I et hertil indkommet Andragende har Maribo Byraad anholdt om, at det allerunderdanigst vedlagte Udkast til et Vaaben og Segl, hvori paa forgyldt Grund er fremstillet en Nonne iført Birgittinerindernes sorte og hvide Ordensdragt, allernaadigst maa approberes til Brug for Maribo Købstad.

Andragendet er Tiltraadt af Købstadens Magistrat og anbefalet af Amtmanden over Maribo Amt, og da der ikke for

Byrådssalen i det gamle rådhus, med våbenskjoldet ophængt på endevæggen. Stående for bordenden borgmester Ludv. Engelstoft. Foto 1913 tilhørende Maribo Lokalhistoriske Arkiv.

hovedklædning, der er misforstået i forhold til nonnedragtens karakteristiske krone med de 5 blodrøde punkter, der symboliserer Kristi lidelse og sårmærker. Her har billedskæreren fejltolket Thisets tegning, som det tydeligvis ses ved sammenligning med originalen.

Som det fremgår af approberingen af byvåbenet, blev samtidig godkendt det segl, som Thiset ligeledes havde givet tegning til. Dette blev udført og gra-

veret i svær messing, og findes i dag i Lolland Kommunes Stadsarkiv. Seglet viser byvåbenet omgivet af gotiske spidsbuer og med indskriften Mariboe Bys Sigil.

En nyttegning af Maribos byvåben, der blev registreret 1937, har siden dannet udgangspunkt for den officielle brug af byens våben, også i farve, med Birgittinonnen stående i et guldskjold¹¹.

Efter kommunalreformen 1970 blev

Maribo købstads segl 1903 efter udkast af Anders Thiset. Her efter tegning i Trap: Danmark, 4. udg. 1923.

Maribos købstadsvåben ophøjet til at være kommunevåben for den nye Maribo kommune og igen i denne funktion officielt registreret i 1978, med en let revideret omtegning, uden den græsgrønne bund i skjoldet. Struktur-reformen 2007 førte landet over til en drastisk ændring af det danske samfunds visuelle udtryk, med afskaffelse af en lang række af de århundredgamle våbener, der gennem generationer havde været det samlende symbol, og udtryk for lokalt sammenhold og fællesfølelse. Også Lolland kommune fik et nyt samlet designprogram, og herunder også et nyt våben, ikke i traditionel heraldisk forstand, men som logovåben, der symboliserer naturen på Lolland¹².

Købstadens byvåben som nyttegnet 1937. Her efter gengivelse i C.C. Haugner: Maribo Historie, bd. 2, udg. 1938.

De gamle byvåbener lever dog heldigvis fortsat videre mange steder, bl.a. i foreningslivet og som del af den lokale historiske identitet.

Thomas W. Lassen (f. 1952), middelalderarkæolog og historiker; cand.phil. fra Aarhus Universitet. Arbejds-markedskonsulent ved Lolland kommune. Tidl. museumsinspektør og mangeårig leder af Lolland-Falsters Stiftsmuseum og Frilandsmuseet i Maribo, og derfor museums-konsulent i Kulturministeriet. Har gennem årene publiceret en lang række lokalhistoriske og kulturhistoriske artikler og bøger, og bidraget til internationale forsknings-symposier. Seneste bidrag til Historisk Samfunds årbøger, Tre Nakskov-historier. Nyt om gammelt fra Sankt Nikolai Kirke, årbog 2016.

Kilder

Utrykte kilder

Rigsarkivet. Indenrigs- og Sundhedsministeriet: Relations og resolutions protokoller (1848-1978) IM 101: 1903.

Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftsamlingen: Langebeks Excerpter, Nr. 71: Jessenske Relationer, Maribo købstad 1743.

Litteratur

Haugsted, Ida og Hakon Lund: *Københavns Rådhus*; Kbh. 1996.

Huitfeldt, Arild: *Danmarks Riges Krønike*. Chronologia III; Kbh. 1603, fotografisk optryk Kbh. 1977.

Kroman, Erik (red.): *Danmarks Gamle Købstadlovgivning*, bd. 3; Kbh. 1955, s. 384-387.

Lassen, Thomas W.: De gamle byvåbener og kommunernes ny. *Lol-*

land-Falsters Historiske Samfund, Årbog 2013, s.63-84. (TWL 2013)

Lassen, Thomas W.: The Monastery and its Town. The Maribo Statutes 1488. *Continuity and Change. Papers from the Birgitta Conference at Dartington 2015*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien, Konferencer 93, udg. Stockholm 2017, s. 190-202. (TWL 2017)

Lollands-Posten 1902, 1903.

Lolland-Falsters Stiftstidende 1902, 1903.

Thiset, Anders: Om danske By- og Herredsvaabener. *Tidsskrift for Kunstindustri* 1893, s. 129-132, Kjøbstæder på Laaland og Falster. (Thiset 1893)

Uldall, Kai C.: Topografiske Indberetninger fra Lolland 1743-44. *Lolland-Falsters Historiske Samfund, Aarbog 1921*, s. 96f.

Noter

¹ For overblik over byggesagen og festsalens udsmykning, se Ida Haugsted og Hakon Lund: *Københavns Rådhus*; Kbh. 1996.

² Byvåbensagens behandling i Mariibo byråd 1903 er her hovedsagelig refereret efter de indgående omtaler i *Lollands-Posten*, der i parentes bemærket, dengang var et dagblad. Ligeledes konfereret med *Lolland-Falsters Stiftstidende*.

³ Anders Thiset: Om danske By- og Herredsvaabener. *Tidsskrift for Kunstindustri* 1893, s. 129-132, Kjøbstæder på Laaland og Falster. (Thiset 1893)

⁴ Originaldokument i Rigsarkivet 1488 8. august, udgivet i *Danmarks Gamle Købstadlovgivning* ved Erik Kroman, bd. 3; Kbh. 1955, s. 384-387. For nyeste behandling af stadsrettens betydning for forholdet mellem byen og klosteret, se TWL 2017.

⁵ Her citeret efter Thiset 1893. For det gamle klostersegl, se TWL 2013, s. 73.

⁶ Afskrift i Det Kongelige Biblioteks håndskriftsamling, Langebeks Excerpter, Nr. 71. For baggrunden for de Jessenske Relationer, se Kai C.

Uldall: Topografiske Indberetninger fra Lolland 1743-44. *Lolland-Falsters Historiske Samfund*, Aarbog 1921, s. 96f.

⁷ Arild Huitfeldt: *Danmarks Riges Krønike*. Chronologia III; Kbh. 1603, fotografisk optryk Kbh. 1977, s. 277.

⁸ Thiset 1893, s. 130.

⁹ Se illustration, TWL 2013, s. 75. Det er ikke lykkedes siden 2013 at komme videre med ophavssituationen for det bemærkelsesværdige relief, men tilsvarende findes bevaret to relieffer af helt samme type i det gamle rådhus i Dronningensgade, Nykøbing F., nu Statsforvaltningens Familieretshus.

¹⁰ For henvisningen til Thisets tegning takkes Rigsarkivets heraldiske konsulent, Kongelig våbenmaler Ronny Andersen.

¹¹ Se farvetavle TWL 2013, s. 78.

¹² Jfr. herom TWL 2013, hvor også historien om de øvrige gamle købstæders våbener og kommunernes nye på Lolland-Falster omtales.

Alminde, Landsbyens opløsning

af Marie Louise Villadsen

Ligesom andre landsbyer blev også Alminde forandret i takt med, at landbrugserhvervet beskæftigede færre mennesker, og danskerne flyttede mod byerne. I denne artikel fortæller Marie Louise Villadsen om det landsbymiljø, der opstod i Alminde i andelstiden, men som siden gik i opløsning. Landsbyen voksede frem mod 1930'erne, hvorefter gårde blev forladt og revet ned én ad gangen, ligesom også antallet af huse gradvist blev mindre. I 2018 kom bulldozerne til Alminde, da HOFOR, Hovedstadens Forsynings-selskab, på én gang nedrev 7 ejendomme. Artiklen ledsages af en rigdom af fotos. Artiklen afsluttes med overvejelser vedrørende fremtidens måder at bo og leve på.

I resterne af det, der engang var en landsby, kan man høre gamle ladedøre af blik klapre i vinden. Privat foto.

Vores hus fotograferet en forårsdag. Ligesom det gamle valnøddetræ, så giver også det gamle kirsebærtræ med sine krogede grene haven karakter. Privat foto.

Mens margueritterne blomstrer, og jordbærrene modner, sidder Signe på gyngen under det gamle valnøddetræ, hvis krone danner tag over haven. Det er lige knap 100 år gammelt ligesom huset. Hvor nogle bor i forstæder i parcelhuskvarterer fra 1970'erne, så bor jeg ude på landet i resterne af det, der engang var en landsby. Her var 1970'erne ikke en tid, hvor der blev bygget nyt, men en tid, hvor de sidste varer blev solgt i købmandsbutikken, før den blev omdannet til bolig. Årtier senere kørte bussen sin sidste tur gennem landsbyen på sin rute mellem Rødby og Nakskov. I dag er her hverken købmand eller bus mod byen en gang i timen. Men man kan købe honning ved en vej bod og bestille en flextur.

Vores hus fotograferet 1949. Det Kgl. Bibliotek.

Kører man ad Almindevej, kommer man forbi Erlings gård, Østergård, hvor Erling, ligesom hans far og farfar før ham, har drevet landbrug. Privat foto.

Østergård fotograferet 1949. Det Kgl. Bibliotek.

Landsbyen fik ikke sit navn Alminde, fordi den var en almindelig landsby. Haugner vurderer, at den fik navnet Alminde, fordi udflyttere slog sig ned, hvor man før lod dyrene græsse på et fælles areal, hvad der hed en alminde¹. Men på mange måder er Alminde en almindelig landsby. Dens historie ligner andre landsbyers historie og er vævet ind i den store fortælling om Danmark. I 1769 gennemførte man den første landsdækkende folketælling, og dengang boede langt størstedelen af Danmarks befolkning på landet, idet 638.673 boede på landet, hvad der svarede til 80 % af befolkningen². I dag er det et fåtal af danskerne, der bor på landet¹³, og landsbyerne opløses.

Når man slår rod et sted i verden, så opstår der hos mange af os en interesse for netop dette steds historie, der i mange henseender ligner andre steders historie, men som alligevel er sin egen. Denne artikel er skrevet med udgangspunkt i min personlige interesse for Almindes historie spejlet i mit eget nutidige liv i resterne af det, der engang var Alminde. Artiklen rummer informati-

oner om Alminde, som ikke fandtes i en skriftlig form, og som derfor havde været utilgængelige for mig, hvis ikke Erling⁴ beredvilligt havde svaret på mine spørgsmål. Erling overtog driften af Østergård i Alminde efter sin far. Hans farfar købte gården i 1897, da den ophørte med at være en fæstegård.

Landsbyens mødesteder

Vi flyttede til Alminde i 2015, og i årene der fulgte, kørte jeg hver dag hjem til Alminde via Stenvadsvej, der har fået sit navn efter det gamle vade- sted mellem Gloslunde og Alminde, der hed Stenvadet¹³. I dag løber her en kanal, der fører vand fra dræningen af markerne mod syd til Kramnitze Pumpestation. Når jeg ankom til Almindes gadekær, sagtnede jeg farten, da vejen slog et knæk og herefter drejede skarpt mod nord, og netop her, ved knækket og det efterfølgende sving, lå der gårde og huse på begge sider af vejen. Det var som at køre gennem en port ind i fortiden, som at køre ind i en landsby fra fordums tid.

Der manglede dog noget, nemlig mennesker, for hvad er en landsby uden mennesker. Da jeg senere fandt et gammelt foto taget ved gadekæret, så var der netop mennesker på fotoet, nemlig slagteren og hans søn foruden et ungt par iført tidens modetøj, kvin-

Kvinde med pelskrave og mand med vest og fedora er ude at spadsere ved gadekæret i Alminde. Fotografiet er fra 1930'erne. Højreby Lokalhistoriske Arkiv.

Gårde og huse lå side om side omkring gadekæret. Det Kgl. Bibliotek.

Vestergård lå syd for gadekæret. Det Kgl. Bibliotek.

I dag er Vestergårds gamle driftsbygninger omgivet af marker. Uden træer omkring sig, og med vægge af blik i røde og grønne nuancer, kan de ses på lang afstand. Privat foto.

Dameholdet og herreholdet fra Alminde Gymnastikforening fotograferet 1930. Alminde Gymnastikforening havde base i Alminde Forsamlingshus. Højreby Lokalhistoriske Forening.

den med pelskrave, manden med vest og fedora. Man kan prøve at forestille sig, hvad de mon talte med hinanden om.

I Alminde såvel som i andre landsbyer var der mennesker, der levede deres liv med hinanden. De boede og arbejdede i Alminde. I dag er landsbyernes fællesskaber mange steder skygget af sig selv, og man kender end ikke hinandens navne. Forstæder kalder man indimellem for sovebyer, og man kan på tilsvarende vis kalde vore dages landsbyer for sovebyer. De er ofte, li-

gesom forstæderne, kendetegnede ved, at beboerne hver dag drager afsted. De arbejder i nærliggende byer såvel som i fjerntliggende byer og opholder sig primært i landsbyen, mens de sover.

Erling fortæller, hvordan gadekæret sammen med vejens rabat engang udgjorde, hvad man kaldte for Byparken. Her samledes landsbyens børn. De satte hinanden stævne ved Vestergårds grønne havelåge, der var stor nok til, at 6-7 børn kunne sidde på øverste bræt, når der blev afholdt møder. En af børnenes foretrukne aktiviteter var

at sejle rundt i gadekæret i slagtermesterens skyllekar. Var man to børn i et skyllekar, var der 3 cm til vandlinjen. Ligesom Byparken var et mødested, så var også købmandens bagbutik et mødested, dog ikke for landsbyens børn, men for dem, som var blevet tørstige; det kunne være maskinsynsmanden, mælkekusken og skorstensfejeren.

Alminde Forsamlingshus blev bygget i 1901. Det var områdets beboere, der betalte for, at forsamlingshuset kunne eksistere. Man betalte hver et årligt beløb. Netop på dette tidspunkt blomstrede foreningslivet over hele landet, og i hver eneste landsby fandtes foreninger.

I Alminde Forsamlingshus kunne man lære at danse, og man kunne gå til gymnastik. På lokalarkivet findes en lang række fotos af gymnastikhold, hvis base var forsamlingshusets gymnastiksal. Et foto fra 1930 viser både dameholdet og herreholdet, og til sammen var de 59 gymnaster. I forsamlingshuset samledes også diletantforeningen. Efterhånden opløstes foreningslivet knyttet til Alminde Forsamlingshus. Erling erindrer, hvordan landsbyens børn brugte den tomme gymnastiksal til leg. Gymnastikforeningen blev ophævet i 1950'erne, og senere blev salen revet ned, mens selve forsamlingshuset blev omdannet til bolig. I dag er nærmeste gymnastikforening Søllested Gymnastikforening, hvis base er Højrebyhallen bygget i 1974. Højrebyhallen er drevet af Lolland Kommune.

Landsbyens gårde

Alminde blev bygget på et næs i Rødby Fjord. Landsbyens gårde lå side om side omkring gadekæret. Hvor købstæder har havne, har landsbyer gadekær. En landsbys gadekær er opstået ved anlæggelsen af landsbyen, da man gravede ler til klining af bindingsværksbygningerne⁶. Mange år senere gravede man mergel til mergling af jorden⁷, og der opstod mergelgrave. Gadekæret findes stadig, og her og der kan man også se gamle mergelgrave.

Almindes marker var i århundreder omgivet af fjord og strandenge. Men da landvindingsbølgen slog ind over Danmark, begyndte diger, kanaler og pumper at sætte deres præg på området omkring Alminde. Hvor man i Jylland opdyrkede heden og dermed øgede landbrugsarealet, så øgede man på Lolland landbrugsarealet ved tørlægningen af henholdsvis Nakskov Fjord og Rødby Fjord⁸. Efter stormfloden i 1872 blev et stort kystsikringsprojekt iværksat, og man byggede Det Lollandske Dige fra Nakskov i vest til Errindlev i øst. I 1927 fulgte indvielsen af en fornyet pumpestation i Kramnit-

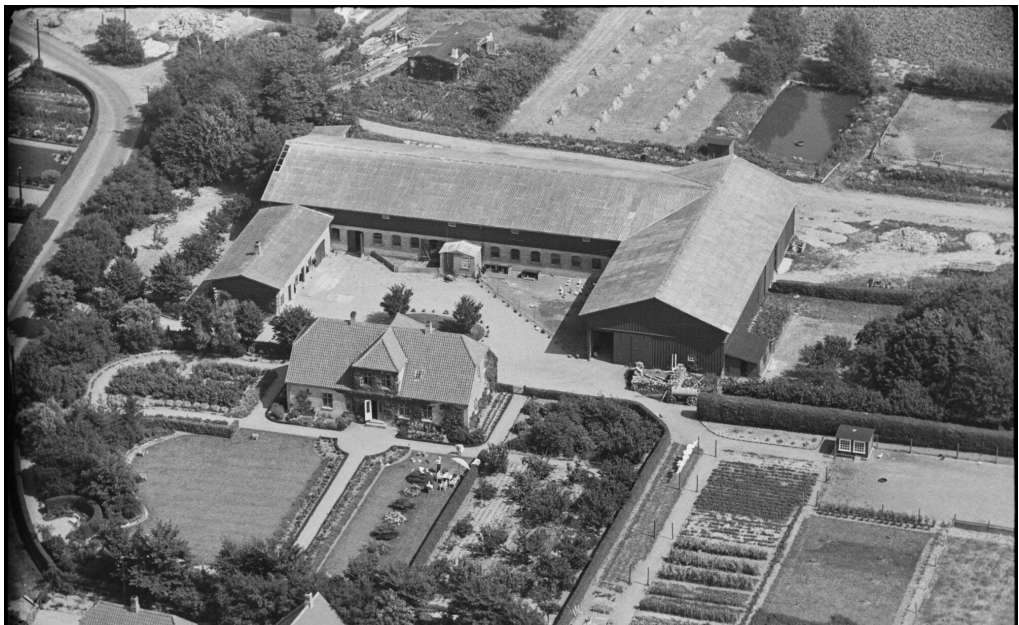
Gadekæret findes stadig. Privat foto.

Nørregård fotograferet 1939. Det Kgl. Bibliotek.

Nørregård fotograferet 2022. Privat foto.

Toftegård med nyttehøve og prydhøve fotograferet 1939. Det Kgl. Bibliotek.

I dag står stuerne tomme på Toftegård. Privat foto.

ze med dertil hørende dieselmotorer leveret af Holeby Dieselmotorfabrik⁹. Pumpestationen havde kapacitet til at pumpe 12.000 liter vand i sekundet, og denne kapacitet blev øget til 20.000 liter vand i sekundet, da man i 1966 fornyede pumpestationen og opgraderede med endnu større pumper og motorer¹⁰. I dag afvandes 19.870 hektar, og pumpestationen i Kramnitze er Nordeuropas største¹¹.

Da man før havde hver sin lille jordlod egnet til græsning, ville det have været naturligt med en sammenlægning af disse jordlodder efter tørlægningen af dem. Erling fortæller imidlertid om, hvordan ejerne ikke viste interesse for

at sælge til hinanden. Måske fordi de hver især holdt af denne afsidesliggende stribe jord. Den blev til et udflugtsmål. Erling erindrer, hvordan han i sin tid transporterede kørner derud, og det var en tidskrævende opgave.

Haugner skrev i 1924, at der i Alminde var 1 proprietærgård, 5 bøndergårde, 2 smågårde og 7 husmandsbrug. Men antallet af landbrugsbedrifter er overalt i landet blevet kraftigt reduceret i løbet af det sidste århundrede, og i dag er der 2 landbrugsbedrifter tilbage i resterne af det, der engang var Alminde, nemlig Nørregård og Østergård. Hvor Vestergård lå, kan man endnu se et par driftsbygninger. Den gamle proprie-

tærgård, Toftegård, er nyligt nedlagt. Her står alle bygningerne tilbage, blot er der ingen mennesker i nogen af dem. Bastegård og Kullegård er revet ned, og hvor de lå, står kornet og sva-
jer fra side til side.

Meget er sket siden 1924. Da man i 1966 øgede pumpestationens kapacitet, skyldtes det en driftsomlægning i landbruget, der førte til, at landmændene havde mere brug for dyrkningsarealer og mindre brug for græsningsarealer¹². I dag er husdyr ikke længere en del af landsbybilledet. Det er til gengæld mejetærskeren, der har afløst selvbinderen og tærskværket. I takt med, at maskinerne overtog arbejdet, var der brug for mindre og mindre arbejdskraft i det danske landbrugserhverv, som i 1946 beskæftigede 525.000, i 1980 beskæftigede 195.000

og i 2017 beskæftigede 63.000¹³.

Erhverv og institutioner

Alminde har aldrig haft sin egen kirke. Landsbyen har været del af Landet Sogn, hvis kirke, Landet Kirke, er en romansk kirke opbygget af granitkvadre. Dens spir var engang ”ledestjerne for søens hjemmekendte folk”¹⁴. Det er svært at forholde sig til i dag, hvor Landet Kirke ligger langt inde i landet. I anden udgave af Trap Danmark udgivet i 1873 står der om Landet Sogn, at det rummede landsbyerne Askø, Alminde, Skodsebølle, Aageby, Korterup og Opager. I sognet boede 645 mennesker, og der var to skoler. Der var også en vindmølle, Landet Vejrmølle.

Udsigt til Landet kirke fra Alminde, mens kornet står højt. I gamle dage kunne man ikke skrå hen over marken uden at få våde sko. Privat foto.

Smeden udvidede sin smedeforretning, så den på samme tid var en smede- og cykelforretning. Højreby Lokalhistoriske Arkiv.

Landet skole lå ved siden af Landet kirke, mens Landet præstegård lå på Askøvej. Siden blev Landet skole nedrevet og en ny præstegård bygget, hvor skolen lå. Højreby Lokalhistoriske Arkiv.

Landet skole fotograferet 1956 med børn, der er stoppet op for at betragte flyvemaskinen. Skolen blev bygget i 1812 og udvidet i 1913. Det Kgl. Bibliotek.

I dag venter børnene på bus 716 på Skodsebøllevvej 2 km nord for Alminde. Privat foto.

I femte udgave af Trap Danmark udgivet i 1955 kan man læse, at der i mellemtiden er oprettet en telefoncentral i Landet Sogn foruden et andelsmejeri. Korterup Mejeri var andelsmejeri indtil 1960 og havde 140 andelshavere¹⁵. Hvor inspirationen til at oprette brugsforeninger kom fra England, så var produktionsandelsvirksomhederne en dansk opfindelse. Virksomhederne bearbejdede og afsatte landbrugets produkter¹⁶.

I Alminde var en smedje og en slagter foruden en købmand, mens landsbyen i første halvdel af 1900-tallet var på sit højeste befolkningsmæssigt. Der var sågar et trinbræt, hvor man kunne stige på toget og køre til enten Rødby eller Nakskov. Der har været en smedje i Alminde siden 1859¹⁷. I 1916 blev det hus bygget, som i dag er omdannet til almindelig bolig, men som tidligere var smedens bolig. På gavlen står: Alminde Smede & Cykleforretning. Smeden forsøgte løbende at forny sin virksomhed i takt med landbrugsudviklingen, og der blev eksempelvis bygget nyt værksted i 1962. Men i 1996 ophørte virksomheden med at eksistere¹⁸.

Landet Skole, bygget i 1812, erstattede to ældre skoler, én i Askø og én i Alminde¹⁹. Blandt de lokale i Alminde taler man om, at det lille hus syd for gadekæret, som findes den dag i dag,

er den gamle Alminde Skole fra 1797. Landet Skole blev udvidet i 1913 med en ny bygning. Erling kan huske, at han gik i Landet Skole, og at de var 8 børn i 1. klasse, 4 piger og 4 drenge. Han kan også huske, at han blev sendt afsted for at hente tømmer, da skolen blev revet ned. I 1962 åbnede Reventlow Centralskole beliggende i nabo-sognet, Ryde Sogn, der indtil 1965 var knyttet til Landet Sogn i Landet-Ryde Sognekommune. 1990'erne var et årti med mange skolenedlæggelser, og Reventlow Centralskole, der efterhånden var blevet en lille skole, blev også nedlagt. Herefter hørte Alminde til Søllested Skoles skoledistrikt.

Fra der var skoler i sognet og til nu, er der opstået en større og større variation i forhold til, hvilke skoler forældrene vælger at indskrive deres børn på. Da vi flyttede til Alminde i 2015, gik landsbyens børn i 3 forskellige skoler svarende til, at der var 3 familier med børn. I sin tid ventede børnene fra Alminde på skolebussen i den nordlige del af landsbyen i et læskur, der i daglig tale blev kaldt for skolehuset. I dag venter børnene på bus 716 på Skodsebøllevvej, 2 km nord for Alminde. Her parkeres cyklerne op ad vejtræerne, og her stopper bussen og tager børnene med til Nakskov eller Maribo.

Landsbyens form

Befolkningstallet i Landet Sogn toppede i 1930'erne, hvorefter det er faldet lige indtil i dag, hvor der er 254 indbyggere i sognet.

Befolkningstallet afspejler generelle tendenser såvel som politiske beslutninger. Lovgivningen vedrørende handel udenfor købstæderne blev ændret i 1857, hvad der var en medvirkende

Alminde var i århundreder omgivet af fjord og strandenge. Udsnit af kort over Landet Sogn udført af C. M. Tegnens Litografiske Institut. C. M. Tegner levede 1803-1881. På kortudsnittet kan man se 4 fritliggende gårde nord for Alminde.

Almindes form ændrede sig i takt med, at der blev bygget flere og flere huse langs med vejen mod nord. Sylvest Jensen Luftfoto; Det Kgl. Bibliotek.

Hvor gamle bindingsværks-huse blev revet ned, blev der ikke bygget nye ejendomme. På fotoet fra 1973 kan man se det første store hul i den tætte bebyggelse omkring gadekæret. Det Kgl. Bibliotek.

Den forhenværende slagterbolig rives ned. Først fjernes buske og træer omkring bygningerne, herunder den hundredårige blodbøg. Så fjernes bygningerne. Privat foto.

Slagterboligen fotograferet 1939. Det Kgl. Bibliotek.

Kullegård var blevet til en ruin, da den blev revet ned i 2018. Privat foto.

Kullegård fotograferet 1989. Det Kgl. Bibliotek.

Da Bastegård var blevet solgt til HOFOR, Hovedstadens Forsyningselskab, blev det gamle bindingsværkshus og den engang så smukke have forladt. Privat foto.

Bastegård, som lagde navn til landsbyens trinbræt, fotograferet 1949. Det Kgl. Bibliotek.

årsag til, at der i mange landsbyer opstod øget handel i form af eksempelvis købmandsbutikker. Næringsfrihedsloven gav gode muligheder for øget aktivitet og bosætning på landet. Til sammenligning vedtog man i 1969 by- og landzoneloven, der siden blev erstattet af planloven. I Lolland Kommune gives der ifølge administrationsgrundlaget normalt afslag til udstykninger på landet med henblik på opførelse af nye selvstændige boliger, hvorimod der ikke skal søges om tilladelse til nedrivning²⁰.

Det oprindelige Alminde bestod af gårde, som lå side om side omkring gadekæret. Men i lighed med, at befolkningstallet steg frem mod 1930'erne, så steg også antallet af huse langs vejen nord for landsbyen, hvorved landsbyen ændrede sin form. Man kan sige, at den fik tilføjet en arm i retning mod nord. Vores hus blev bygget nord for det oprindelige Alminde i 1927. Det ligger på den anden side af den jernbane, som i årene 1926-1953 forbandt Nakskov og Rødby.

I 2018 blev 7 ejendomme i det oprindelige Alminde revet ned. HOFOR, Hovedstadens Forsyningsselskab, opstillede vindmøller syd for landsbyen. Selskabet forpligtede sig i den forbindelse til at tilbyde opkøb af ejendomme. De fleste tog imod HOFORS købstilbud og underskrev en købs-

aftale. Gårde og huse blev revet ned, hvorefter grundene blev solgt til lokale landmænd. På den forhenværende slagterbolig var der forinden lagt et nyt tag af bordeauxfarvede tegl, hvorimod Kullegård havde været forladt i årevis og stod tilbage som spøgelsesgård, ligesom Toftegård gør det i dag.

En landsby ophører ikke med at eksistere på et præcist defineret tidspunkt, men opløses bid for bid hen over årtier. Alminde har været i opløsning siden midten af 1900-tallet. Nedrivningen af gårde og huse i forlængelse af opstillingen af nye vindmøller betragter jeg dog som en skelsættende begivenhed i landsbyens århundredgamle historie, og man kan argumentere for, at landsbyens historie sluttede med bulldozerne i Alminde i 2018. For hvad var der efterhånden tilbage af landsbyen andet end en vej opkaldt efter byen, langs hvilken der lå et par spredte gårde og huse?

Landsbyens fremtid

Forskellige syn på opstillingen af vindmøller syd for Alminde og de afledte konsekvenser heraf blev præsenteret gennem 5 interviews med beboere bragt i Folketidende sommeren 2019. Journalist Rikke Folm Berg gav sin ar-

I 2017 opstillede HOFOR, Hovedstadens Forsyningsselskab, 8 vindmøller syd for Alminde. Privat foto.

tikelse serie overskriften: Landsbyen der næsten forsvandt²¹. Erling betragter tilhængere af vindmølleprojektet syd for Alminde som miljøtosser, og hans fokus er på projektets negative konsekvenser for det landsbymiljø, som har været hans, og som han har næret en stor kærlighed til. Steen, derimod, som er den ene ud af to tilbageværende beboere i den oprindelige del af Alminde, betragter vindmølleprojektet

Livet på landet dyrkes i forskellige varianter, herunder varianter med fokus på selvforsyning. Hvor én producerer sin egen strøm, dyrker andre kartofler til eget forbrug. Privat foto.

i et positivt lys, idet det er et konkret vidnesbyrd om, hvordan vores verden bevæger sig mod en energiproduktion baseret på vedvarende energikilder fremfor fossile brændstoffer.

Den oprindelige del af Almindes to tilbageværende beboere er på hver deres måde særegne personer, som lever deres liv på randen af vores moderne samfund. Den ene har køkkenhave, får og høns og er i udstrakt grad selvforsynende. Den anden har afkoblet sig fra strømmettet og producerer sin egen strøm. Off Grid er en international bevægelse, hvor idealet er en afkobling

*Vindmøllerne
har en totalhøj-
de på 150 meter.
Privat foto.*

*Hundeluftning
på markvejen
syd for Tofte-
gård en som-
merdag i juli.
Hvede til ven-
stre, byg til
højre. Privat
foto.*

fra forsyningsselskabernes el, varme og vand. Man kan sige, at Alminde historie er forbi, eller man kan sige, at Alminde er i en forandringsproces, hvor gamle gårde og huse rives ned, mens livet på landet dyrkes i forskellige varianter, herunder varianter med fokus på selvforsyning.

Hvem ved, hvordan vi ønsker at bo i fremtiden? Foreningen Grobund stiftet i 2015 danner ramme for et projekt, hvis mål er at skabe en landsby ved Kattegats bred, hvor mennesker bor og arbejder sammen, og hvor der er en høj grad af selvforsyning²². Lyder det som et projekt, hvis mål er at skabe en moderne variant af en traditionel livsform? Indtil videre findes Grobund Fabrik, som er base for 40 små virksomheder. Ved siden af fabrikken skal boligerne bygges, som i udgangspunktet skal være Off Grid Tiny Houses, altså små huse på maksimum 37 kvadratmeter.

Projektet afspejler en længsel bort fra det moderne liv i byen med gæld i banken og lange arbejdsdage foran computerskærmen foruden et højt forbrug af alle håndte forbrugsvarer lige fra tørretumblere og boller i karry til el, varme og vand.

Fra Landet-Ryde Sognekommune til Lolland Kommune

Da man i midten af 1800-tallet op-

rettede sogneråd, blev Landet-Ryde Sogneråd oprettet, og det kunne derfor fejre 100 år i 1942. Man skelnede mellem kommuner, som havde et naturligt centrum i en købstad, og kommuner, som ikke havde et naturligt centrum i en købstad, hvoraf Landet-Ryde Sognekommune hørte til de sidste²³. Landet-Ryde Sognekommune blev en del af den sammenlagte Højreby Kommune umiddelbart før kommunalreformen i 1970 og 4 årtier senere en del af Lolland Kommune.

Kommunen strakte sig over et større og større areal, og samtidig var der en tendens til, at foreningslivet blev mindre og mindre lokalt forankret. For at bevare et fællesskab i det nære miljø blev der rundt omkring på Lolland oprettet foreninger med det formål at varetage fælles interesser knyttet til udviklingen i det nære miljø og at samle naboer til fælles arrangementer. Man kaldte foreningerne for enten landsbylaug, beboerforeninger eller borgerforeninger. I 1990 blev Landet Beboerhus indviet af Højreby Kommunes borgmester, og i tilknytning til beboerhuset findes Landet og Omegns Borgerforening. Det er imidlertid ikke lykkedes at skabe en kultur i Alminde, hvor det er naturligt at deltage i aktiviteter i beboerhuset. Vil man møde sine naboer, går man forgæves, hvis man går i retning mod Landet Beboerhus.

I 1990 blev Landet Beboerhus indviet af Højreby Kommunes borgmester. Højreby Lokalhistoriske Arkiv.

Det er bemærkelsesværdigt, hvordan end ikke opstillingen af vindmøller gav anledning til fælles møder i Alminde. Men i landsbyen findes ikke et organiseret fællesskab, som afholder møder, ligesom i fordums tid, hvor man må gå ud fra, at der blev afholdt møder i Alminde om fordeling og dyrkning af jorden. Som det også er tilfældet andre steder, så beror bevarelsen af landsby-miljøet på individer, der selvstændigt tager et initiativ. I Alminde tog de to tilbageværende beboere omkring gadekæret hver især initiativ til opkøb

af tilstødende grunde, så der i dag er et miljø med træer omkring gadekæret i stedet for blot flade marker så langt, øjet rækker.

Identitet

Hvordan mon man typisk præsenterede sig selv i 1930'erne? Sagde man, at man var fra Alminde, eller sagde man, at man var fra Landet-Ryde? Og hvordan mon man typisk præsenterede sig selv i 1980'erne, sagde man, at man

var fra Alminde, eller sagde man, at man var fra Højreby? Fælles for stednavnene Landet-Ryde og Højreby er, at de knytter sig til administrative inddelinger af landet, som i dag hovedsageligt hører fortiden til. Som tiden går, vil det være naturligt, at sådanne stednavne glider ud af dagligsproget, ligesom heller ingen i dag siger, at de er fra Lollands Sønder Herred.

Stednavnet Alminde knytter sig dermed ikke til en administrativ inddeling af landet, men til en landsby. Men

måske er det alligevel på vej ud af dagligsproget og på vej mod at blive glemt, fordi det er navnet på en landsby, der opløses. Stednavnet findes stadig på kort over området. Det findes på blå skilte på henholdsvis Stensgårdsvej og Almindevej. Og det findes i vejnavnet, Almindevej. Men det findes ikke på listen over bevaringsværdige landsby-miljøer²⁴.

I billardklubben mødes beboere fra Al-

Da vi flyttede til Alminde i 2015, var der kæleheste i folden ved Østergård. En drøm om at have fælles husdyr rumsterer blandt nogle af området's beboere. Privat foto.

minde og fra Askø. Den danner rammen om et fællesskab. I billardklubben tales der om muligheden for at have fælles husdyr. Om det bliver til noget eller ej, det må tiden vise. Ligesom den må vise, om der også i fremtiden

vil være mennesker, der identificerer sig selv som nogle, der bor i Alminde. Det afhænger sandsynligvis af, om der skabes og vedligeholdes fællesskaber, som bidrager positivt til en følelse af at høre til i Alminde²⁵.

Marie Louise Villadsen (f. 1978) er uddannet lærer og har arbejdet som folkeskolelærer siden 2004. I dag er hun ansat på Byskolen i Nakskov. Marie Louise er vokset op i 1980'ernes og 1990'ernes sydvestlollandske landsbymiljøer, men flyttede til hovedstadsområdet for at uddanne sig. Efter sit uddannelsesforløb blev hun boende i hovedstadsområdet, men flyttede i 2014 tilbage til sin fødeø i forbindelse med, at hun fik sit tredje barn. Marie Louise har blogget siden 2012. I september 2021 blev hun medlem af bestyrelsen for Lolland-Falsters Historiske Samfund.

Litteratur

Berg, R. F. (2019). *Landsbyen der næsten forsvandt*. Artikelserie bragt 13. juli, 16. juli, 17. juli, 19. juli og 23. juli i Folketidende 2019.

Danmarks Statistik (2015). *Færre på landet - flere i de større byer*. Lokaliseret 28. juli 2022 på <https://www.dst.dk/da/Statistik/nyheder-analyser-publ/nyt/NytHtml?cid=19304>

Dansk Center for Byhistorie (u.å.). *Landkommunernes administration*

1660-1970. Lokaliseret 28. juli 2022 på <http://ddb.byhistorie.dk/kommuner/artikel.aspx?artikel=landkommuner.xml>

Den Store Danske (2020). *Andelsbevægelse*. Lokaliseret 28. juli 2022 på <https://denstoredanske.lex.dk/andelsbevægelse>

Fritzbøger, B. (2004). *Det åbne lands kulturhistorie - gennem 300 år*. Biofolia.

Grobund (2022). *Historien om Grobund*. Lokaliseret 28. juli 2022 på <https://www.grobund.org/historien-om-grobund>

- Haugner, C. C. (1924). Landet-Ryde Sogn. I: *Lollands Sønder Herred*. Tidendes Forlag og Tryk.
- Historisk Atlas (u.å.). *Kortrup Mejeri i Højreby Kommune/Lolland*. Lokaliseret 28. juli 2022 på <https://historiskatlas.dk/@54.7592900,11.2916700,16z>
- Hjorth, K. (2007). *Landsbyer! Hvad er der sket? Hvad blev der gjort? Hjælper det noget? Hvad er det der hjælper?* Afgangprojekt. Lokaliseret 28. juli 2022 på <https://projekter.aau.dk/projekter/files/10105595/Landsbyer-KH.pdf>
- Højreby Lokalhistoriske Arkiv (2000). *Smedie og Cykelforretning*. Lokaliseret 28. juli 2022 på <https://arkiv.dk/vis/591026>
- Johansen, J. F. & Lolland-Falsters Stiftsmuseum (2011). *Landsbykataloget. Kulturmiljøer i Lolland Kommune*. Lolland-Falsters Stiftsmuseum og Lolland Kommune.
- Koch, N. E. (red.) (2022). Lolland Kommune. I: *Trap Danmark*. 6. udgave. Trap Danmark A/S og Gads Forlag A/S.
- Kærgård, Niels (2017). Dansk landbrug i fortid, nutid og fremtid. I: *Samfundsøkonomen* (Nr. 4, Vol. 2017).
- Landvindingslaget Rødby Fjord (u.å.). *Pumpestationen i Kramnitse og udtørringen af Rødby Fjord*. Lokaliseret 28. juli 2022 på <https://xn--rdbyfjord-l8a.dk/historie>
- Lolland Kommune (2022). *Landzone administrationsgrundlag*. Lokaliseret 28. juli 2022 på <https://lolland.viewer.dkplan.niras.dk/plan/6#/3432>
- Nielsen, N., Skautrup, P. & Engelstoft, P. (red.) (1955). Landet Sogn. I: *J. P. Trap Danmark*. 5. udgave. Gads Forlag.
- Slots- og Kulturstyrelsen (2019). *Holeby Dieselmotor Fabrik*. Lokaliseret 28. juli 2022 på <https://slks.dk/omraader/kulturarv/bevaringsvaerdige-bygninger-og-miljoer/bevaringstemaer/industrikultur/industrihistoriens-danmarkskort/holeby-dieselmotor-fabrik>
- Trap, J. P. (1873). Landet Sogn. I: *Statistisk-topografisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark*. 2. udgave. Forlagsbureauet i Kjøbenhavn.
- Vadstrup, S. (2021). Landsbyen. I: *Landhuset - Historie, bevaring, istandsættelse*. Lindhardt og Ringhof.
- Villadsen, H. (1999). Befolkningstal i sognene. I: Villadsen, H. (red.). *Sogne og pastorater i Lolland Søndre Provsti*. Nakskov Bogtryk.
- Wikipedia (u.å.). *Mergel*. Lokaliseret 28. juli 2022 på <https://da.wikipedia.org/wiki/Mergel>

Noter

- ¹ Haugner (1924), s. 184
- ² Fritzbøger (2004), s. 299
- ³ Danmarks Statistisk (2015)
- ⁴ Erling Almegaard Larsen
- ⁵ Haugner (1924), s. 159
- ⁶ Vadstrup (2021), s. 20
- ⁷ Mergel er en lertype, som indeholder mindst 10% kalk. Man fordelte den våde og klumpede mergel på markerne inden frosten og harvede den ned i foråret. Wikipedia (u.å.)
- ⁸ Fritzbøger (2004), s. 203-211
- ⁹ Fra 1910 begyndte fabrikken at specialisere sig i at lave dieselmotorer til skibe. I 1929 overtog Burmeister & Wain aktiemajoriteten. Slots- og Kulturstyrelsen (2019)
- ¹⁰ Landvindingslaget Rødby Fjord (u.å.)
- ¹¹ Koch (2022), s. 130
- ¹² Landvindingslaget Rødby Fjord (u.å.)
- ¹³ Kærgård (2017)
- ¹⁴ Haugner (1924), s. 159
- ¹⁵ Historisk Atlas (u.å.)
- ¹⁶ Den store danske (2020)
- ¹⁷ Højreby Lokalhistoriske Arkiv (2000)
- ¹⁸ Mundtlig kilde til årstal for opførelse af bolig, for opførelse af nyt værksted og for virksomhedens ophør er Birthe Christiansen
- ¹⁹ Haugner (1924) s. 182
- ²⁰ Lolland Kommune (2022)
- ²¹ Berg (2019)
- ²² Grøbund (2022)
- ²³ Dansk Center for Byhistorie (u.å.)
- ²⁴ Johansen (2011)
- ²⁵ Hjorth (2007)

Da Niels Palladius var vicebiskop i Maribo 1544-46

af Holger Villadsen

Den senere biskop i Lund, Niels Palladius, opholdt sig ca. to år i Maribo, fra 1544 til 1546. Hans opgave var at være prædikant for nonnerne i Maribo Kloster, samt undervise og føre tilsyn med landsdelens provster og præster. Hans ophold har ikke sat sig mange spor og er ikke omtalt i lokalhistorisk litteratur om Maribo, men at han har arbejdet på Lolland-Falster fremgår klart af en bog, som han lod trykke i 1546 på opfordring fra præster på Lolland-Falster.

I Wittenberg blev der i 1546 trykt en bog på dansk efter opfordring fra nogle sognepræster på Lolland-Falster. Sognepræsterne savnede en dansk kirkebøn, som de kunne bede efter prædikenen, og de efterlyste et eksempel på, hvordan man gjorde i Wittenberg. Wittenberg var hovedsædet for den lutherske reformation, og i den tidlige danske reformation søgte man ofte vejledning fra Wittenberg og forsøgte at efterligne deres praksis. Så det var naturligt at efterspørge et eksempel fra Wittenberg.

Bogens titel var: *En almindelig form, som bruges i Wittembergs kircke effter alle Predicken, til at formane folcket at bede for alle aandelig oc legomlig Nøtørffthgedt.*¹ Og bogens hovedindhold

var et eksempel på en kirkebøn, sådan som man plejede at bede den i Wittenberg, men her i dansk oversættelse.

Samme år som bogen blev trykt, døde Martin Luther; det skete den 18. februar 1546. Udover kirkebønnen kom bogen derfor også til at rumme to supplerende tekster. Den ene var Luthers sidste bøn, og den anden var Philip Melanchtons bøn ved Luthers begravelse. Desuden var der til slut i bogen et træsnit af Martin Luther med årstallet 1546; træsnittet var skåret af den lutherske reformations hovedkunstner, Lucas Cranach. Og bogen fik en supplerende undertitel: *Der nest findes ocsaa her vdi, om Doctoris Martini Luthers bøn oc bekendelse, som han giord i sin siste tidt.*

Bogen er skrevet af den danske teolog Niels Palladius, som havde opholdt sig på studieophold i Wittenberg i mange år og derfor var velorienteret om, hvordan de plejede at holde gudstjeneste i Wittenberg. Niels Palladius blev senere, i 1552, biskop i Lund, og det var han til sin død i 1560. Når nogle præster på Lolland-Falster bad Niels Palladius om et eksempel på, hvordan de i Wittenberg bad kirkebønnen, skyldes det, at Niels Palladius i to år, 1544-46, var en slags vicebiskop for Lolland-Falster. Han skulle blandt andet undervise præsterne og føre tilsyn med dem på vegne af biskoppen i Odense. Og det var i den forbindelse, at præsterne efterlyste et eksempel på, hvordan kirkebønnen lød i Wittenberg.

At Niels Palladius i to år havde denne funktion som en slags vicebiskop på Lolland-Falster er ikke – så vidt jeg er orienteret – omtalt i lokalhistorisk litteratur om Lolland-Falster og Maribo. Derfor har jeg ment, at det kunne være relevant at forsøge at gå i dybden med denne lille bog på 16 sider, som er et konkret udslag af Niels Palladius' ophold i to år i Maribo.

Niels Palladius (ca. 1510 - 1560)

Mere kendt end Niels Palladius er hans storebror, Peder Palladius (1503-1560). Peder Palladius var den leden-

de biskop i den danske reformation fra 1537 og var biskop over Sjællands stift fra 1537 til 1560. Den danske kirke havde ikke nogen ærkebiskop efter reformationen, men Peder Palladius var i nærheden af at have denne funktion. Sjællands biskop boede i København, hvor også kongen boede.

Niels Palladius fulgte på mange punkter i storebroderens fodspor. Peder Palladius fik sin uddannelse i Wittenberg; det gjorde Niels Palladius også. Han kom til Wittenberg i 1534 og opholdt sig der i omkring 10 år. Han blev magister i 1540, og han giftede sig i Wittenberg med en pige fra byen og fik tre børn. Men på et tidspunkt var der nogen i Danmark, der syntes, at han burde komme tilbage til Danmark.

Den, der tog initiativ til at få Niels Palladius tilbage til Danmark, var biskoppen over Fyns stift, Jørgen Jensen Sadolin. Han hørte til det første sæt af lutherske biskopper (superintendent) og blev ordineret i København i 1537 af Johannes Bugenhagen fra Wittenberg. Lolland-Falster hørte dengang ind under Fyns stift, og her havde biskop Sadolin nogle udfordringer med nonnerne i Maribo Kloster, som ifølge Kirkeordinansen skulle have en lærd prædikant knyttet til klosteret. Desuden var det på grund af den geografiske afstand fra Odense vanskeligt for ham at føre det nødvendige tilsyn med

øernes provster og præster. Jørgen Jensen Sadolin mente, at Niels Palladius var den rette mand til denne opgave, og han aftalte med Peder Palladius som mellemmand, at Niels Palladius kunne tiltræde dette kombinerede embede i 1544. Der er bevaret breve fra 1543-44 om denne ansættelse.

Bogen fra 1546 med kirkebønnen er forsynet med et forord af Niels Palladius stilet til superintendent Jørgen Jensen (Sadolin). Dette forord er underskrevet i Wittenberg den 17. april 1546. Niels Palladius' ophold i Maribo har kun været i to år. Det er ikke klart, hvad der er årsagen til, at Niels Palladius så forholdsvis hurtigt vendte tilbage til Wittenberg. Opgaven med at undervise og prædike for nonnerne kan have været for utaknemmelig, eller Niels Palladius kan have ønsket at vende tilbage til hustru og børn, som var blevet i Wittenberg.

Niels Palladius kom dog snart igen til Danmark. Han blev sognepræst og provst ved Vor Frue kirke i København. Det vides ikke helt sikkert, hvornår han tiltrådte denne stilling; det skete formentlig ca. 1550. Men også denne stilling havde han kun i få år.

I slutningen af 1551 døde Frans Vormorsen, der havde været den første evangeliske biskop i Lund. Til hans efterfølger valgtes Niels Palladius, og

i 1552 blev han i Lunds domkirke viet til biskop af nabobiskoppen Peder Palladius. I sine sidste år var Peder Palladius syg, og Niels Palladius måtte flere gange vikariere for sin bror. Han indviede andre biskopper og kronede Frederik den II i 1559. I begyndelsen af 1560 døde Peder Palladius, og Niels Palladius viede hans efterfølger som biskop over Sjællands stift. Men senere samme år døde Niels Palladius selv og blev begravet i Lunds domkirke.²

Prædikant for nonnerne i Maribo Kloster

Biskop Sadolin ønskede i 1543-44, at Niels Palladius skulle komme hjem fra Wittenberg og varetage forskellige opgaver i Maribo. Den ene opgave var at være prædikant for nonnerne i Maribo Kloster. I den danske reformations tidligste tid var det ikke planen uden videre at nedlægge alle klostre, men snarere at reformere nogle af dem. Kirkeordinansen fra 1539, der indeholder de grundlæggende bestemmelser om, hvordan kirken skulle fungere efter reformationen, indeholder derfor også bestemmelser om nonner og nonneklostre. Det bestemmes blandt andet, at der i hvert kloster skal udnævnes en prædikant:

»Wdi huert saadant Closter skal beskickes een lerd oc skickelig

Den nuværende domprovstegård syd for Maribo Domkirke ligger på et areal, hvor der i middelalderen og 1500-tallet lå et munkekloster, som udgjorde den anden halvdel af dobbeltklosteret i Maribo. I munkeklosteret boede der blandt andet 13 munke, der også var præster ved klosterets kirke. Den ledende præst blev kaldt 'confessor'. Niels Palladius har formentlig boet her fra 1544 til 1546. Han var gift og havde kone og børn, men de opholdt sig i Wittenberg.

Predicker, som haffuer een æractig dannequinde til husfrue, oc gode huszinde, som kand predicke for dennom, oc hand skal haffue een erlig belønning oc ophold. De maa oc siunge oc lade sige Messe, som sagd er om Canicker, vden Predickerne siunes

nytteligere at wære, at de siunge om noget minde, oc heller paa danske end paa Latine, At de saaledis maa faa nogen wnderuiisning wdaff Guds ord, naar de wel forstaa, huad de siunge oc lesse.«³

Som et tillæg til den bogtrykte udgave af Kirkeordinansen i 1542 blev der trykt en udførlig vejledning på latin af Johannes Bugenhagen om, hvordan munke og nonner burde holde tidebøn og messe. Kong Christian III stiller sig bag vejledningen og befaler, at den skal overholdes af kannikker og klosterfolk. Bugenhagens principielle holdning er, at man i klostrene fortsat skal holde tidebønner, men med nyt indhold.⁴

Under henvisning til bestemmelserne i Kirkeordinansen skrev biskop Sadolin et brev til kong Christian III, formentlig i begyndelsen af 1544, og anmodede om, at han ville skrive til abbedissen og nonnerne i Maribo Kloster og anmode dem om at modtage Niels Palladius med fuld myndighed på den kristne religions vegne vedrørende prædiken, skriftemål, sakramente, jordefærd m.m.

Sadolin skriver, at han har aftalt med Niels Palladius, via hans bror Peder Palladius, at han godt vil påtage sig dette arbejde, og Niels Palladius har sagt ja til »att werre en lessemester oc predicant epter Eders Koningliig Matt. Ordinantze wti Mariboo ij Lollandtt, huor høylig behoff er sliig en mandtt, ther dagliig kwnde thennom wnderwisze, hwo saliig will worde, oc haffue en stedtze flyttiig tilsywnn, att then christeliig Religion icki for-

hyndris aff nogenn Moncherij eller falske Regell, ther y mange maade befyndis att werre modt Gudts ordtt«. ⁵

Jeg formoder, at Niels Palladius i overensstemmelse med biskop Sadolins ønsker blev prædikant og præst for nonnerne i Maribo. Men mig bekendt er der ikke bevaret dokumenter med kongens underskrift, som godkender Sadolins planer. Og Niels Palladius' virke som præst for nonnerne i Maribo har ikke ellers sat sig klare spor i eftertiden, så måske er det blot blevet ved biskoppens planer og ønsker? Men Niels Palladius' bog fra 1546 bevidner på den anden side klart ved nogle bemærkninger i forordet, at Niels Palladius i et eller andet omfang har arbejdet på Lolland-Falster i 1544-46.

To forskellige historietraditioner

Litteraturen om forholdene ved klosteret i Maribo i den første periode efter reformationen i 1536 ser ud til i store træk at høre hjemme i to forskellige sammenhænge, som ikke forholder sig meget til hinanden. Der er en lokalhistorisk tradition med fokus på Birgittinerklosteret i Maribo og den tilhørende kirke, som senere blev domkirke i Maribo; i denne sammenhæng er der ikke nogen omtale af Niels Palladius' virke på Lolland-Falster. Og der er en kirkehistorisk tradition med fokus på

den danske reformation og de første biskopper, herunder den fynske biskop Jørgen Jensen Sadolin; i denne sammenhæng er Niels Palladius' virke på Lolland-Falster 1544-46 omtalt i flere værker.

Et vigtigt værk i lokalhistorisk sammenhæng er A. Kall Rasmussens beskrivelse fra 1866 af Musse Herred. I bindet om Maribo Sogn har han samlet mange dokumenter af relevans for klosterets og kirkens historie, men Niels Palladius findes ikke omtalt i disse dokumenter. Kall Rasmussen konkluderer, at 1551 er det år, hvor Maribo kloster blev reformeret, idet den sidste katolske præst, Matz Confessor, blev fjernet:

»I de nærmest følgende Aar [efter 1547] har man vist nok truffet Forbedelser til at gennemføre Reformationen i Klosteret; men Sagen vilde ingen Fremgang have, før man fik den katholske Præst Hr. Matz Confessor ud af Klosteret; dette skete i Begyndelsen af 1551, hvilket Aar altsaa kan kaldes Maribo Klosters Reformationsaar, skjønt det forresten varede en Tid endnu, inden man, som Pontoppidan siger, ”fik den gamle Surdeig udryddet”.⁶

Til samme tradition hører C. C. Haugners lokalhistoriske værk fra 1937 om *Maribo Historie*. Han går også ud fra, at klosteret i den første tid efter refor-

mationen fortsat holdt katolsk gudstjeneste, og at det først var i 1551, at der blev skredet ind mod denne praksis, da den katolske præst Hr. Matz blev afsat og overført til Sorø Kloster. Heller ikke han omtaler Niels Palladius i Maribo.⁷

Det seneste større lokalhistoriske værk af relevans for emnet er jubilæumsbogen fra 2016 om *Maribo Domkirke*. Her regner man med, at den første evangeliske præst i Maribo var Hans Jepsen, der var præst fra 1551-61.⁸ Og den præstetavle, der blev opsat i 2016 i domkirken har også Hans Jepsen som det første navn på tavlen. Niels Palladius er ikke omtalt.

I den kirkehistoriske tradition er det første værk, der omtaler Niels Palladius i Maribo, skrevet af kirkehistorikeren Holger Fr. Rørdam. Han skrev en bog om den første biskop i Odense efter reformationen: *Mester Jørgen Jensen Sadolin. Fyns Stifts Reformator og første evangeliske Biskop*. Bogen er skrevet i 1866, samme år som Kall Rasmussens lokalhistoriske bog om Maribo Sogn, og de har næppe haft mulighed for at kende og bruge hinandens bøger. Rørdam inddrager og aftrykker blandt andet papirer fra bispearkivet i Odense, som Kall Rasmussen ikke har brugt, og her er der flere dokumenter, der omtaler Niels Palladius i Maribo.

Blandt andet udgav Rørdam et dokument, som formentlig er fra første halvdel af 1542. Her foreslog biskop Sadolin i en indstilling til kongen, at der skulle oprettes et domkapitel i Odense i tilknytning til bispeembedet. I samme forbindelse foreslog han, at der blev oprettet fire embeder i Maribo: »en ret confessor« og en prædikant i jomfruklosteret, samt en sognepræst og en skolemester for byen.⁹ Det blev ikke til noget i 1542, men kort tid efter lykkedes det for biskop Sadolin – ifølge Rørdam – »at faa en Mand beskikket til Læsemester og Prædikant i Maribo Kloster«. ¹⁰ Denne mand var Niels Palladius. Som dokumentation aftrykker Rørdam blandt andet et brev fra Sadolin til kongen om Niels Palladius' ansættelse som prædikant og læsemester i Maribo. Brevet er formentlig fra 1544.¹¹ I Rørdams bog indgår også et længere afsnit om Jørgen Sadolins og Niels Palladius' forsøg på i 1540'erne at reformere klosteret i Maribo.¹²

Omtrent 100 år senere går kirkehistorikeren Bjørn Kornerup også ud fra i bind 4 af *Den danske kirkes historie*, at det lykkedes for biskop Sadolin at få ansat den unge Niels Palladius som læsemester og prædikant ved klosteret i Maribo. Men efter Kornerups vurdering lykkedes det dog næppe for Niels Palladius »at faa virkelig

evangelisk Skik indført blandt Klosterjomfruerne, og da han efter faa Aars Forløb drog bort, holdt de sig til en katolsksindet Confessor, Hr. Mads.«¹³

I 1968 skriver kirkehistorikeren Martin Schwarz Lausten en bog specielt om Niels Palladius: *Biskop Niels Palladius. Et bidrag til den danske kirkes historie 1550-60*. I den sammenhæng kommer han også ind på Niels Palladius' virke i Maribo og bogen fra 1546. Lausten er sikker på, at Niels Palladius har overtaget det nyoprettede embede i Maribo i begyndelsen af 1544 og bygger på to kilder: den ene kilde er Sadolins brev fra 1544, som er udgivet af Rørdam i 1866, og den anden kilde er Niels Palladius' forord til bogen fra Wittenberg 1546.¹⁴

Senest har Kaare Rübner Jørgensen i 2015 skrevet en artikel ud fra en anden synsvinkel om livet i Maribo Kloster efter reformationen. Han lægger især vægt på at vurdere ændringerne i forhold til Birgittas klosterregel. Han omtaler kort Niels Palladius' arbejde som luthersk præst i Maribo, men skriver, at han snart måtte opgive sit arbejde og vende tilbage til Tyskland.¹⁵

I de relevante danske leksika er der artikler om Niels Palladius, og de går alle ud fra, at Niels Palladius opholdt sig et par år i Maribo (1544-46). Det

Series Pastorum
Præster ved Maribo Domkirke

Maribo Kloster havde i middelalderen eget præsteskab og købstaden Maribo havde egen sognekirke og sogneprest. Præsterækken starter med tidligst kendte evangeliske præster.

1. *Hans Jepsen* 1551-1561

2. *Peter Cortsen* 1561-1563

3. *Laurits Jørgensen* 1565-1602

Byens kirke brænder, og klosterets kirke overgår 1596 til også at være sognekirke.

4. *Bertel Iversen* 1602-1602

5. *Hr. Bøe ...* 1602-1602

6. *Jørgen Christensen Faaxe* 1603-1623
provst

7. *Christopher Didriksen* 1623-1626

8. *Hans Dinesen Høfding* 1626-1654

9. *Andreas Hansen Grønbech* 1654-1671

10. *Mads Madsen Bjørnsen* 1671-1696

Hillested sogn lægges som anneks til Maribo præstens embede 1695.

11. *Henrik Henriksen Roth* 1696-1751
provst

I 2016 blev der i Maribo Domkirke opsat en præstetavle. Den første evangeliske præst på listen er Hans Jepsen, der var præst fra 1551 til 1561. Listen burde måske begynde med Niels Palladius i 1544, men han tilhørte på den anden side en kategori for sig. Han var ikke sogneprest for byens folk, men læsemester og prædikant for nonnerne i Maribo Kloster. Desuden var han en slags vicebiskop for landsdelens præster.

gælder for eksempel *Kirke-Leksikon for Norden*, *Dansk Biografisk Leksikon* og *Den Store Danske Encyklopædi*. Men artiklerne er også skrevet af de samme kirkehistorikere, som er nævnt ovenfor: Holger Fr. Rørdam, Bjørn Kornerup og Martin Schwarz Lausten.

Vicebiskop for præsterne på Lolland-Falster¹⁶

Den anden opgave, som biskop Sadolin ønskede, at Niels Palladius skulle tage sig af i Maribo, var at undervise de lokale sognepræster og føre tilsyn med provster og præster, fordi han ikke selv så tit kunne besøge området. Det er ikke helt klart, hvor stort et geografisk område Niels Palladius skulle føre tilsyn med. Sadolin kalder det ”landet”. Det har formentlig været både Lolland og Falster, men måske har det kun været Lolland. I Sadolins brev fra ca. 1544 til kongen formulerer han det på denne måde:

»Oc tesligest kunde [Niels Palladius] læsse en dag om wgen aff thenn helliche Scriffte for landts prester, som ther kunde indfare till hannom [i Maribo], oc handt therforudhenn kunde haffue en tilsywn mett prowsther oc prester ther wti landhet, at inghen forsømmelse sker, nar ieg saa ideliig icke sielff kunde werre.«¹⁷

Jeg er ikke bekendt med, at der foreligger dokumentation for, at Niels Palladius rent faktisk har fået gennemført denne ugentlige undervisning i Bibelen, som Sadolin ønskede. Men de fleste af de tidligere ’katolske’ præster fortsatte efter reformationen som ”evangeliske” præster, så der må have været et stort behov for en form for efteruddannelse.

Derimod fremgår det tydeligt af Niels Palladius’ forord til bogen fra 1546, at han har været på Lolland-Falster og bistået biskop Sadolin i tilsynet med præsterne. Så i et eller andet omfang er Sadolins ønsker blevet opfyldt. Forordet er stilet til superintendenten over Fyens stift Mester Jørgen Jensen:

»Kere Mester Jørgen. Gunstige herr och synderlige gode wen Giifuer jeg eder kierlig til kende, at den tiid jeg Visiteret met eder vdi Laaland och Falster, tha wor sammestedt nogle Sogneprester som badt ieg skulle scriffne thennom till huorlunde man pleyer her i byen effter predicken at formane følcket till at bede for alle nødtøfftighedt aandelig och legomlig, Saa haffuer ieg nu effter theris Christelige begiering sammendraget en liden form till at bede, simple Landtzpreste i eders Stiigt till nytte och gaffn Bendendis eder i Wille taghe thenne myn søghe thienneste til tacke.«¹⁸

Forordet er underskrevet i Wittenberg den 17. april 1546. Så Niels Palladius er på det tidspunkt ikke længere i Maribo, men er vendt tilbage til Wittenberg. Og den bøn han gengiver i dansk oversættelse viser, hvordan kirkebønnen efter prædiken har lydt i Wittenberg ca. 1546. Det var Johannes Bugenhagen, der på det tidspunkt var sognepræst og superintendent i Wittenberg, så det er måske ham, der har formuleret den oprindelige tyske version af bønningen. Jeg har ikke fundet en tysk original og er ikke bekendt med, at det er lykkedes for andre.

Kirkebønnen i dansk liturgi efter reformationen

De generelle regler for, hvordan man skulle holde gudstjeneste i Danmark efter reformationen, blev fastsat i Kirkeordinansen, som i den danske version formelt blev godkendt i 1539. I de grundlæggende bestemmelser om højmessens forløb står der ikke noget om en kirkebøn; der står kun, at der efter evangelielæsningen og trosbekendelsen skal være en prædiken. Men i de opfølgende bemærkninger om prædiken står der, at der efter prædiken skal bedes en bøn:

»Naar predicken er nu wde, saa skal da Predicanten atter tilraade folcket at bede for det andelig oc werdzlig liffs

nødtøfftighed, oc alt det behoff giøris, Oc aller mest for wor naadige Herre oc konning, At Gud oss will wed hannom beskierme, oc giffue det hellige Euan-gelio sin rette framgang, At wi vnder hans naade med fred matte kunde for-fremme Guds ære.«¹⁹

Kirkeordinansen formulerer altså nogle krav til denne bøn, som nu normalt kaldes kirkebønnen, men den anfører ikke nogen konkret tekst eller et komplet forslag. På mange punkter var den danske gudstjenesteordning efter reformationen en fortsættelse af den latinske ordning fra middelalderen. Men kravet om en kirkebøn efter prædiken var nyt i forhold til 'katolsk' liturgi. Der havde været en kirkebøn i de oprindelige oldkirkelige liturgier, men i den romerske liturgi var den forsvundet i tidens løb. Så sognepræsterne på Lolland-Falster (og alle andre steder i landet) havde ikke noget velkendt at bygge videre på. Og det må være baggrunden for, at sognepræster på Lolland-Falster i begyndelsen af 1540'erne anmodede Niels Palladius om at forsyne dem med et eksempel på, hvordan man plejede at gøre i Wittenberg.

Selv om Niels Palladius vendte tilbage til Wittenberg, glemte han ikke ønsket fra sognepræsterne på Lolland-Falster og sørgede for, at der blev trykt en bog med et eksempel på, hvordan kirkebønnen plejede at blive bedt i Witten-

berg. Og han dedicerede bogen til sin tidligere biskop Jørgen Jensen Sadolin, formentlig i håbet om, at han ville sørge for, at sognepræsterne i Fyns stift blev orienteret om, at bogen var udkommet.

Forskelligt kunne tyde på, at Niels Palladius har tilpasset kirkebønnen fra Wittenberg til kravene i den danske Kirkeordinans. Der er blandt andet stor overensstemmelse mellem titlen på kirkebønnen fra Wittenberg og formuleringerne i den danske Kirkeordinans. I Wittenberg har de næppe heller bedt for »vor nådigste herre, kongelig majestæt under hvis skytte og beskærmelse Gud har sat os«. Der var ikke nogen konge i Wittenberg, men en kurfyrste. Det er formentlig en formulering, som Niels Palladius har tilføjet, for at bønnen kan leve op til kravene i Kirkeordinansen.

På den anden side er det påfaldende, at der i kirkebønnen bedes for kejseren. Det vil ikke være naturligt i en ren dansk sammenhæng, men derimod i en tysk sammenhæng. Det kan undre, at Niels Palladius har ladet en sådan vending blive stående i en dansk kirkebøn, men det kan opfattes som et tegn på, at bønnen rent faktisk stammer fra Wittenberg, som Niels Palladius skriver. I det følgende aftrykkes kirkebønnen med moderniseret stavemåde og tegnsætning.

Kirkebønnen fra Wittenberg ifølge Niels Palladius²⁰

»En lille form, som bruges i Wittenbergs kirke efter prædikenen til at formane folket at bede for al nødtørftighed, åndelig og legemlig.

Mine kære venner, efterdi vi er nu forsamlede i vor herres Jesu Kristi navn at høre Guds ord, og har befaling, at vi skulle bede, og er os lovet og tilsagt, at hvad som helst vi beder vor himmelske fader om i Jesu Kristi navn, det vil han gerne give os.

Så lader os først betænke den ganske kristenheds nød og trang og bede, at Gud vil lade os beholde hans hellige ord rent og klart imod al falsk lærdom og kætteri, og mildelig beskærme sin arme kristenhed imod djævelen og alle tyranners forfølgelse.

Dernæst, lader os også bede for det timelige levned, at Gud vil unde os en stadig fred, og timelig vejrlig, og bevare os fra pestilens og dyrtid, og særligt, at han vil styre og afværge pavens og tyrkens mord for sit hellige navns skyld.

Beder også for kejserlig majestæt, konger, fyrster og herrer, og al anden øvrighed, at Gud vil oplyse deres hjerter med hans hellige ord og ånd, på det Guds ord og ære formedelst dem måtte have sin fremgang og blive ufor-

hindret, at hver mand kunne leve des roligere under deres regimente.

Og besynderlig beder for vor nådigste herre, kongelig majestæt under hvis skytte og beskærmelse Gud har sat os, at Gud vil være hos hans nådes regimente og give ham lykke, salighed og fremgang, på det Guds ord, ære og al tilbørlighed måtte forfremmes, og al Guds fortørnelse aflægges, at alle hans nådes undersætter kunne fredsommelig regeres.

Siden, beder også for alle andre lande og steder, hvilke med os har annammet Guds ord, at han vil stadfæstelig bevare dem i samme ords bekendelse til deres sidste stund, og forstyrre og tilintetgøre alle hans hellige ords forfølgere og modstandere, og imod dem nådelig regere og beskærme sin hellige kirke.

Og synderlig, efterdi mange arme kristne her og der i alle lande for Guds ords bekendelse skyld bliver forfulgt, fordrevet, fængslet, pint, plaget og ihjelslået, da er vi skyldig til at gøre vor bøn til Gud for dem, at han vil styrke og trøste deres hjerter med den hellig ånd i samme bekendelse og forfølgelse, og nådelig hjælpe dem både til liv og sjæl.

Derefter, beder også for vore arme brødre og søstre, som både her er og andre steder i den ganske verden, hvil-

ke Gud har lagt sin hånd på og er besværet enten med stor sygdom eller åndelig fristelse, at Gud for sin store nåde og barmhjertigheds skyld vil husvare dem med den hellig ånd og hjælpe dem ud af al deres nød.

Besynderlig er begærende af jeres kærlighed en almindelig bøn for en person N. etc. Item er vi skyldig til også at bede for det arme folk, hvilke som endnu forføres under pavens vildfarelse og leve med ond samvittighed og ved ikke deres saligheds vej, som er Kristus Jesus, at Gud Almægtigste vil også oplyse dem med sin nåde og gøre dem evig salige med os ved den rette tro til Guds eneste søn, vor herre Jesus Kristus.

Og at disse ting, og alle andre som os nyttelige er til liv og sjæl, kunne hændes os, beder af hjertet, Fader vor etc.«

Virkningshistorien

Niels Palladius' ophold i Maribo 1544-46 ser ikke ud til at have sat sig markante spor i eftertiden. Og det er nok derfor, at han ikke omtales i lokalhistorisk litteratur om Maribo. Måske havde han held med at reformere tidebønnerne og gudstjenestelivet blandt nonnerne i Maribo Kloster i overensstemmelse med Johannes Bugenhagens anbefalinger i tillægget til

Kirkeordinansen, om hvordan kanniker, munke og nonner eventuelt kunne fortsætte klosterlivet i evangelisk ånd.²¹ Men der er mig bekendt ikke bevaret kilder, der giver mulighed for at undersøge det nøjere. Biskop Niels Jespersens omfattende klage til kongen over nonnerne i 1563 tyder dog ikke på det.²²

Den wittenbergske kirkebøn, som Niels Palladius lod trykke i bogen fra 1546, ser heller ikke ud til at være blevet taget i brug i større omfang. Bønnen bliver ikke aftrykt i andre sammenhænge, i salmebøger eller alterbøger. Og måske har bogen heller ikke fået stor udbredelse? I 1866 beskriver Holger Fr. Rørdam bogen som »et hidtil ubekendt Skrift af N. Palladius«.²³

Der findes i samtiden andre danske eksempler på kirkebønner, som ser ud til at gå tilbage til samme tradition i Wittenberg. Allerede i 1532 havde Jørgen Sadolin indarbejdet en slags kirkebøn i den danske oversættelse af Luthers Lille Katekismus. I 1539 aftrykker Frans Vormordsen i sin Messehåndbog en lignende kirkebøn. Og i *En Ny Psalmebog* fra 1553 findes der en anden variant af kirkebønnen. Men ingen af eksemplerne på en kirkebøn – heller ikke Niels Palladius' eksempel – bliver indarbejdet i den første danske alterbog i 1556 eller i *Den danske Psal-*

mebog ved Hans Thomissøn i 1569.

Men der er et punkt, hvor Niels Palladius har efterladt sig et spor, der rækker helt frem til nutiden, nemlig i højmessens indledningskollekt. I 1552 udarbejdede Niels Palladius en dansk oversættelse af en postil af den tyske præst Veit Dietrich: *Summaria offuer vor Christelig lerdøm*.²⁴ De enkelte prædikener afsluttes her med en bøn, som storebroderen Peder Palladius mente kunne bruges som alternativ indledningskollekt til de enkelte søndage. Derfor indarbejdede han dem i den første danske alterbog fra 1556. I 1580 blev kollektterne af Veit Dietrich eneste mulighed, og den plads holdt de helt frem til 1992. Det blev dog ikke nævnt noget sted, at Niels Palladius var den oprindelige oversætter; det er først noget forskningen har fundet ud af i 1900-tallet. Det er stadigvæk en mulighed for præsterne at bruge denne indledningskollekt, men nu er der lavet en ny version på grundlag af den tyske originaltekst.

Holger Villadsen (f. 1945) er uddannet cand. theol. fra Aarhus Universitet. Sognepræst i Vestenskov fra 1975, provst for Lolland Søndre Provst fra 1994 til 2006. Liturgisk sekretær for biskopperne fra 1988 i arbejdet med folkekirkens nuværende gudstjenesteordning fra 1992. Har skrevet artikler og bøger om patristik (oldkirkestudier) og dansk liturgihistorie. Privat hjemmeside: www.sejrupvilladsen.dk. Faglig hjemmeside: www.patristik.dk.

Litteratur og kilder

Haugner, C. C.: Maribo Historie. Første Bind: Kloster og Kirke. (Maribo 1937. Forkortet: Haugner 1937).

Jørgensen, Kaare Rübner: Ny vin på gamle flasker. Livet i Maribo Kloster efter reformationen. in: Kirkehistoriske Samlinger 2015, s. 31-66. (Forkortet: Jørgensen 2015).

Kornerup, Bjørn: Det lærde tidsrum (1536-1670). in: Den danske kirkes historie, bind 4, s. 11-379 [især s. 45-47]. (København 1959. Forkortet: Kornerup 1959).

Lassen, Thomas W.: De sidste abbedisser og kirkens indretning. Forandringens tid 1556-1596. in: Maribo Domkirke. Kloster- by- og domkirke gennem 600 år, [red. Henrik B. Fredericksen], s. 57-66. (Odense 2016. Forkortet: Lassen 2016).

Lausten, Martin Schwarz: Biskop

Niels Palladius. Et bidrag til den danske kirkes historie 1550-60. (København 1968. Forkortet: Lausten 1968).

Lausten, Martin Schwarz: Kirkeordinansen 1537/39. Tekstudgave med indledning og noter. (København 1989. Forkortet: Lausten 1989).

Lausten, Martin Schwarz: Johan Bugenhagen. Luthersk reformator i Tyskland og Danmark. (København 2011. Forkortet: Lausten 2011).

Maribo Domkirke. Kloster- by- og domkirke gennem 600 år. [Redigeret af Henrik B. Fredericksen]. (Odense 2016).

Olsen, Max W.: Den danske Kirkeordinants af 1539. Udgivet paa Nutidsdansk. (København 1936. Forkortet: Olsen 1936).

Palladius, Niels: En almindelig form, som bruges i Wittembergs kircke effter alle Predicken, til at formane folcket

at bede for alle aandelige oc legomlig Nøttørffthgedt, tilhobeset aff Nicolao Palladio. (Wittenberg 1546. Forkortet: Palladius 1546).

Rasmussen, A. Kall: Historisk-topografiske Efterretninger om Musse Herred paa Laaland. 1: Maribo Sogn.

[Bind II,1 af J. H. Larsen: Laaland og Falster topografisk beskrevne]. (København 1866).

Rørdam, Holger Fr.: Mester Jørgen Jensen Sadolin. Fyns Stifts Reformator og første evangeliske Biskop. (Odense 1866. Forkortet: Rørdam 1866).

Noter

¹ Palladius 1546. Der findes et eksemplar af bogen på Det Kongelige Bibliotek i København. Jeg har brugt en pdf-kopi. Den kan læses og downloades fra bibliotekets hjemmeside (www.kb.dk).

² En udførlig biografi findes i Lausten 1968, s. 13-41. En kortere kan findes i Dansk Biografisk Leksikon, der findes i forskellige udgaver. En opdateret version af 3. udgave findes på internettet (biografiskeksikon.lex.dk).

³ Lausten 1989, s. 238.

⁴ Lausten 2011, s. 129-131. Et udtog af vejledningen findes i dansk oversættelse hos Olsen 1936, s. 130-139, men vejledningen som helhed er ikke udgivet eller oversat til dansk. Det gudstjenesteliv, som senere tider har beskrevet som nonnernes fortsatte ”katolske” gudstjeneste, kan godt i et eller andet omfang have været refor-

meret efter Bugenhagens anvisninger for evangelisk klosterliv.

⁵ Rørdam 1866, s. 140-141.

⁶ Kall Rasmussen 1866, s. 136.

⁷ Haugner 1937, s. 40-43.

⁸ Lassen 2016, s. 57.

⁹ Rørdam 1866, s. 133-134.

¹⁰ Rørdam 1866, s. 82-83

¹¹ Rørdam 1866, s. 140-142.

¹² Rørdam 1866, s. 80-89.

¹³ Kornerup 1959, s. 46.

¹⁴ Lausten 1968, s. 23-26.

¹⁵ Jørgensen 2015, s. 46.

¹⁶ Ordet ”vicebiskop”, som jeg her har valgt at bruge, er ikke et ord, der blev brugt i samtiden.

¹⁷ Rørdam 1866, s. 141.

¹⁸ Palladius 1546, blad A 2r.

¹⁹ Lausten 1989, s. 174.

²⁰ Palladius 1546, blad A 3v - 4v.

²¹ Jf. Rørdam 1866, s. 81.

²² Se fx Kornerup 1959, s. 46-47, og Jørgensen 2015, s. 47-48.

²³ Rørdam 1866, s. 86.

²⁴ Se nærmere hos Lausten 1968, s. 61-72.

Lollands store arbejderforfatter Hilmar Wulff og modstandskampen

af Thorvald Berthelsen

Med tak til Per Lohse Hansen, de lokalhistoriske arkiver og mange flere.

Artiklen tager udgangspunkt i Nakskov arbejderforfatteren Hilmar Wulffs tidlige forfatterskab.

Efter krigen. fortsætter Hilmar Wulffs forfatterskab bl.a. med hovedværket om danske og polske landarbejdere og drengebogen om besættelsen, I kamp for frihed.

Hilmar Wulffs indsats i modstandskampen under 2. verdenskrig er artiklens fokus. Modstandskampen danner også udgangspunkt for en stor del af Hilmar Wulffs efterfølgende forfatterskab. Han boede bl.a. i et hus ejet af godset Engestofte. Hans samarbejde med Monica Wichfeld fra Engestofte er bl.a. en del af involveringen i modstandskampen, som beskrives nærmere i artiklen. Efter krigen fortsætter Hilmar Wulffs forfatterskab om polske og danske landarbejdere.

Hilmar Wulff fødtes i 1908 og voksede op som fiskersøn på Jødevej i Nakskov. Han boede i størstedelen af sit liv i og omkring Nakskov. Her oplevede han på nærmeste hold den store indvandrerbølge af polske roarbejdere fra Galizien. Deres modtagelse og fattige arbejders, husmænds og fiskeres vilkår i det danske samfund er en grunderfaring, der kommer igen og igen i Hilmar Wulffs værker, som han sammenfatter i følgende fra et af hans radioforedrag i 1960'erne:

”Polakkerne blev nærmest betragtet som en slags husdyr, der hurtigt skul-

le gennes på arbejde og holdes i gang billigst muligt. Selv blandt danske arbejdere kom foragten. Selv voksede jeg op i et hjem hvor vi socialt set ikke var meget bedre stillet end polakkerne. Jeg legede også af og til med polske børn og fik ofte slynget skældsordet polak efter mig. Det kostede mig mange slagsmål, for selv den ringeste vil dog gerne føle at der er nogle han står over. Der skulle gå mange år og tumlen rundt i verden, før jeg forstod hvilke ulykker falske piedestaler kan anrette. Men det var ganske opmuntrende at finde frem til, at jævne folks

problemer er nogenlunde de samme i alle lande, og at vi, trods forskel i hudfarve, tro, sprog og levevis, alle er mennesker på godt og ondt. At for Vorherre er vi alle polakker”.

Hilmar Wulff har arbejdet som fisker, landarbejder, skibsværftsarbejder, jord- og betonarbejder, jernbanearbejder, ekspedient og sømand på langfart. Han vagabonderede i Europa i 1930'erne.

Det var et ophold på Nærum Arbejderhøjskole i 1937, der stimulerede ham til at skrive. Hans gode førstehåndskendskab til livsvilkårene i fattige arbejdermiljøer ses tydeligt i det delvist selvbiografiske forfatterskab. I modsætning til Hans Kirk kunne han derfor skrive inde fra arbejderes hverdag både på arbejde og ellers.

Vejen til Livet - Droga ku žyciu

Sit store gennembrud fik han både i Danmark og internationalt med trilogien *Vejen til Livet*, på polsk *Droga ku žyciu*, der består af de 3 romaner om polske og danske landarbejdere: *Vejen til Livet (Droga ku žyciu)* 1947, *Livets Brød* (1948) og *Forjættelsens Dag* (1949).

Det er en kollektivroman med et stort, frodigt og farverigt persongalleri. Der er ingen egentlige hovedpersoner. Det

er selve historien og samfundsudviklingen, der knytter romanens enkelte dele og dens mange handlingsforløb sammen i en helhed. Bøgerne blev ikke ”kun” kaldt socialrealisme, men sågar socialistisk realisme, som Maksim Gorkij hyldede. Om trilogien skrev den danske kollektivromans fader, Hans Kirk, at ”*værket er en af de fineste skildringer af klassekampen vor litteratur ejer, ikke skildret tørt og dogmatisk, men med levende, menneskelige træk*”.

Den følger den voksende modstand og selvbevidsthed hos de polske og danske landarbejdere, der antager mere og mere fælles og solidariske former, til de til sidst samles i Landarbejderforbundet og omkring Socialdemokratiets avis, Socialen, og vinder den store landarbejderstrejke efter 1. verdenskrig.

De polske roearbejdere var underbetalt og blev dertil tit snydt for en stor del af deres ringe løn af Aufsehere og gårdmænd. Lønnen blev udbetalt til Aufseheren, som så betalte polakkerne, der ofte var analfabeter og ikke kunne kontrollere, om de fik det rigtige i løn. I bogen skildres med bid og lollandsk lune, hvordan nogle polske roepiger får hjælp af husmanden Jens Petersen, der er gift med polske Rosa Marewski, til at regne deres løn efter, så de selv kan kræve deres af-

talte løn for akkorden og få den udbetalt, inden de tager tilbage til Galizien. En af pigerne praler med, hvor meget hun har tjent og tæller samtidig sine penge: *"da hun havde gjort det to gange løftede Jens Petersen sit store hode og spurgte sin kone: Er det alt, hvad hun har fået hos Mogens Vips? få dem til at blive her til jeg kommer tilbage. Lidt efter gik han med et favnemål over skulderen hen ad vejen. Der var gået et par timer. Jens Petersen havde sindigt travet Mogens Vips opkørte roemarker med favnemålet, talt på fingrene og regnet efter"*.

Efter at konen har sat ham i gang med det, han vil ud med, siger han: *"Du kan sige til pigerne han har snydt dem for det halve"*. Pigerne kræver deres penge flere gange af gårdmanden, der uskyldigt henviser til Aufseheren, som han har aftalt bedrageriet med, indtil det bliver anføreren for meget: *"Penge nu! Ellers vi ikke rejser i dag og gå med Jens Petersen til politi"*. Så får de endelig deres penge, idet gårdmanden lader, som om det er Aufseheren, der har regnet forkert. Derefter er han og Aufseheren rasende over at miste deres bedrageriske fortjeneste og vil banke Jens i fællesskab. De overfalder ham blodigt, men vækker en slumrende vulkan, der klasker dem mod hinanden til bevidstløshed og vækker dem igen under vandpotten. Til sidst slæber han dem sindigt

bag om huset, kyler dem i en bue op på møddingen, spytter efter dem og går sindigt ind i sit hus. Som et par ynkeligt afslørede spøgelse lunter de hen over Jens Petersens fede, veldrevne husmandslod.

Romanerne lader hele tiden de enkelte episoder og forløb pege videre i landarbejdernes store historie. Dette opgør bliver diskuteret hjemme hos egnens første sværmeriske socialist, Las, hvis søn Egon, der er ansat på skibsværftet i Nakskov og er hjemme på besøg, siger: *"Det er en dum måde at ordne den slags på. Det var meget bedre om I havde en fagforening og tog polakkerne med i den. Hvis I havde faste overenskomster, behøvede ingen at lade sig snyde, og polakkerne behøvede ikke at have nogen Aufsehere til at ordne deres grejer. Det nytter ikke, I tæver en bonde engang imellem, det giver lidt spektakler, men er snart glemt igen. Det fører ingen ting til i længden. Skal I nå noget, må I organisere jer, så I kan strejke allesammen på en gang, hvis det skal være"*.

Den store landarbejderstrejke efter 1. verdenskrig

Men der var fortsat ingen fagforeninger i sukkerlandet. *"Lolland-Falster sov endnu sin feudale søvn"*. Værket beskriver Peter Sabroes indsats som

resulterer i Polaklovene fra 1908 og 1912, hvor det blev påbudt, at polske arbejdere skulle have skriftlige kontrakter og afregningsbøger på dansk og polsk, at de skulle huses i bedre boliger med adskilte soverum, spiserum og køkken, og at de skulle have lægehjælp i tilfælde af sygdom. Og det forhadte Aufseher-system blev afskaffet. De polske landarbejderes sorg ved Peter Sabroes død i en jernbaneulykke i 1913 og de polske kvinders forbøn for en dansk socialist skildres også: *"I denne lollandske sommernat mumledes polske ord frem for at bevæge den almægtige til at se i nåde til en kætters sjæl. Alle forstod i gru og smerte, hvad de havde mistet i menneskevennen Peter Sabroe"*.

Det tog lang tid at gennemføre lovens bestemmelser. Og foragten for de polske løntrykkere er stigende blandt danske landarbejdere. Den resulterer i, at arbejderbevægelsen koncentrerer sig om at formindske importen af polske sæsonarbejdere omkring 1. verdenskrig. Samtidig tager organisationen fart, og Landarbejderforbundet får rigtigt fodfæste på Lolland og Falster. Det resulterer også i en kamp for at begrænse overenskomststridigt misbrug af de underbetalte roepiger til hårdt grave- og kloakeringsarbejde på Mogens Vips gård. De danske landarbejdere diskuterer heftigt, om man ikke skulle inddrage de polske

landarbejdere i fagforeningen og kræve samme ret for dem i stedet for at udelukke dem og bekæmpe dem som løntrykkere. Først da den store landarbejderstrejke bryder ud efter krigen, overbevises de danske arbejdere i slutningen af *Forjættelsens Dag* om, at de må forhindre, at polakkerne bliver strejkebrydere, fordi de bøjer sig for arbejdsgivernes trusler om at få dem udvist fra Danmark. Da det bliver klart, at det er tomme trusler, tilslutter de sig strejken, så den bliver total. For første gang siden polakkerne kom til landet 30 år tidligere, står polske og danske arbejdere sammen i kamp for fælles interesser. Det skildres, hvordan polske mænd og kvinder kommer til byen på en sommersøndag, men stiler mod Arbejdernes forsamlingshus i stedet for mod den katolske kirke. Forbundets repræsentant på strejkemødet refererer, at forbundet har *"fra Statspolitiets Ledelse en udtrykkelig Erklæring for, at ingen polsk Arbejder vil blive sendt ud af Landet fordi han slutter sig til os og deltager i Strejken. Der gaar som et Sus af Befrielse gennem Forsamlingen. En lang Række polske Talere tager Ordet. Danskerne forstår at de alt for længe har taget Fejl af disse Folk. De lytter og begynder at forstaa Værdien i det Aktiv som nationale Fordomme og gammelt Snæversyn alt for længe har holdt dem fra at alliere sig med. Nu havde de*

faaet Politiets Ord for at de ikke vilde blive forvist, at de havde lige Ret med Landets egne til at kæmpe sig fri af økonomisk Udnyttelse og Herremandstyranni. Og deres Ord viste at de ikke tøvede med at bruge denne Ret”.

De vinder strejken. Modsætningsforholdet mellem danske og polske arbejdere hørte selvfølgelig ikke op med et slag. Men sammenholdet under strejken og de mange dansk-polske ægteskaber lagde en solid grund for polakkernes integration med Lollands øvrige befolkning. Bøgerne skildrer denne ”ældste naturligste vej til international forståelse, nemlig gennem kærlighedens ubesejrede magt”. Fra de udstødte Wanda og etbenede Peter Sømand, der lever på ’polsk’, over de mere respektable ægteskaber mellem husmændene Jens Madsen og Victorie og Stannek og Agnete til Socialens journalist Hans Hansen, der gifter sig med landarbejderske Eda Jelen. Typisk for Hilmar Wulffs lune, der ikke lader de selvfrejhævdende fremskridtsmænd vokse ind i himlen, kommenterer fagforeningsformand Niels Larsens kone, Katrine, det sidste bryllup som den vigtigste nyhed i avisen, da han læser meddelelsen om strejkesejren op for hende: ”Ja jeg skal rigtignok love for at det var en nyhed, men det står der da lige så tydeligt...Gu-ud! Hvem skulde dog have troet det... Tænk at han vil have den Mokke...”

Wulff debuterede under besættelsen med trilogien *Som vejret i april* (1942), *Sådan noget sker faktisk* (1943) og *Arbejdets sang* (1945). De handler om Emil. Hilmar Wulff hedder selv Emil til mellemnavn. Emil sejler med damperen Brasilia og oplever senere arbejdsløshed og kampen for arbejde i storbyen. Han kommer ud at sejle igen og stiger i graderne. Trilogien er udpræget en klassisk udviklings- og dannelsesroman, der slutter med, at Emil får sin styrmandseksamen, men han er splittet, fordi han føler, han kan komme til at forråde sin baggrund og sin klasse.

I Skovbyhuset under besættelsen

I 1942 aftaler Hilmar Wulff med forpagteren på Engestofte Gods, at han kan leje Skovbyhus ved Maribosøerne. I maj er han og hans anden kone, Karen Inga, samt hans 2 børn flyttet ind i huset sammen med to andre par. Det er Halfdan Rasmussen og Ester Nagel samt Eigil Jensen med kæresten Sasja. De sidste flyttede ind sammen med deres søn. De kommer også fra fattige arbejder- eller småmandskår undtagen Ester Nagel, hvis familie til gengæld gennemgår en voldsom social deroute.

Halfdan Rasmussen og Eigil Jensen havde kendt hinanden, fra de som purunge i midttrediverne sad på hver sit

Skovbyhus (Foto Privat eje)

lejede værelse overfor hinanden i en villa på Strandlodsvej på Amager og gjorde de første forsøg på skrivemaskinerne. De havde ellers alle mødt hinanden i Unge Kunstneres Klub, som blev stiftet af Tove Ditlevsen ved at indkalde alle unge forfatterskaber, der havde trykt blot ét digt i hendes 31 år ældre mands, redaktør Viggo F. Møllers, tidsskrift *Vild Hvede* (der senere blev til *Hvedekorn* og lever den dag i dag). Alle forfatterne i Skovbyhuset havde mødt hinanden i klubben, og Halfdan Rasmussen og Ester Nagel havde forelsket sig i hinanden dér.

Skovbyhuset var virkeliggørelsen af en ønskedrøm, som især Hilmar Wulff og Karen, Halfdan og Ester havde om

at flytte i kollektiv på landet for at spare penge, dyrke egen føde, nyde naturen og på afstand af krigen at få fred til at skrive. Som Ester Nagel skriver i sin dagbog, da hun får beskeden om, at Hilmar Wulff har lejet Skovbyhuset: *"Det helt usandsynlige er sket! Vore vildeste Drømmefantasier er gaaet i Opfyldelse. Vi bliver Godsejere på Lolland!"*¹

Skovbyhuset er et toetagers bindingsværkshus med otte værelser, så de 4 forfattere får hver sit arbejdsværelse på anden sal, så de kan arbejde uden forstyrrelser fra det, der ellers foregår på ejendommen. Til huset hørte et par tønder land, hvor mændene straks gik i gang med at anlægge en køkkenha-

Skovbyhus Ester med kat juli 2042

ve, så de kunne blive selvforsynende. Haven grænser op til en skov og ligger tæt ved Søndersø lidt syd for Engestofte Gods. Det ligner den rene idyl.

Dette kollektiv, før kollektiverne, går imidlertid hurtigt i opløsning, fordi fællesøkonomien ikke fungerer, da de alle er fattige, men alligevel har vidt forskellige indtægter fra artikler, noveller, skitser og kronikker. Eigil Jensen var debuteret i 1940 med romanen *Hør var der ikke en der lo*, som blev hans eneste roman, Halfdan Rasmus-

sen var debuteret med digtsamlingen *Soldat eller Menneske* i 1941, og Hilmar Wulff var, som tidligere nævnt, debuteret i foråret 1942 med første del af Emil-trilogien, *Vejret i April*. Eigil og Sasja er de første, der flytter i sommeren 42. Ester Nagel forlader Skovbyhuset i december 42 og Halfdan Rasmussen i februar 43.

Men inden da har de høje forventninger til digterslottet ved Maribosøerne og forsøger i bedste besættelsestidsstil at blive selvforsørgende ved dyrkning

af kartofler og grønsager i haven. De får også besøg i kortere eller længere tid af forfatterkolleger fra Unge Kunstneres Klub, blandt andet af Halfdan Rasmussens ven og forbillede Morten Nielsen. De skriver flittigt og får som medlemmer af den hedengangne Unge Kunstneres Klub trykt en del i Vild Hvede.

På billedet ovenfor står Ester Nagel med kat foran den stadig eksisterende staldbygning til Skovbyhus, der brændte ned mandag den 6. januar 2004. Skovbyhus havde været Engestofte Gods' skovridder- og skyttebolig.

Især Hilmar Wulff får trykt en del kronikker i den tilladte danske presse som Socialdemokraten og Ekstrabladet. I denne censurede tilladte presse får han alligevel klemt en del ud mellem sidebenene. F.eks. i *Tørv fra Vild Hvede* nr.1 november 1942:

"en Klynge Birketræer tegner skælvende sine fine Konturer i den hede Luft. Ind mellem dem ryger en stor farveglitrende Guldsmed som en "Stukas" gennem Luften, snapper en Sommerfugl og fortærer den under Flugten". Historien slutter med pointen, at det er menneskene og birketræerne, der overlever denne eksistenskamp: "Rundt om mellem Maskiner og Mennesker staar smaa Klynger Birketræer

og skælver i Heden, yndefuldt tegner de sig mod den blaa Himmel".

Hilmar Wulff færdiggør også 2. del af Emil-trilogien, *Saadan noget sker faktisk*, som udkommer i efteråret 1943.

Ester Nagel kommer godt i gang med at skrive sin debutroman *Dagen gaar sin Gang*, som udkommer i 1944.

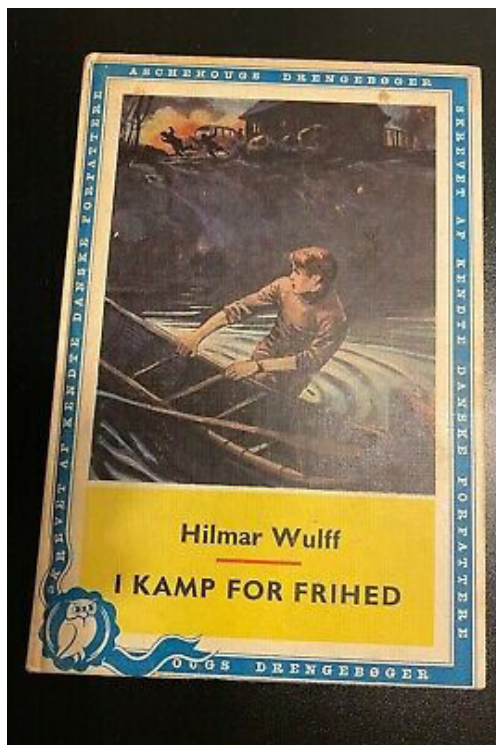
Selvom bofællesskabet er kortvarigt, får det varig betydning for Hilmar Wulf og Halfdan Rasmussen på to områder: De kommer i gang med arbejdet for illegale blade og senere alt muligt andet modstandsarbejde, og opholdet får på forskellig måde stor betydning for danske kvalitetsbørnebøger. Mens Halfdan Rasmussen kæmper med sine voksendigte til digtsamling nummer 2, *Det lukkede ansigt*", der udkommer i efteråret 1943, færdiggør han på 3 dage 2 børnebøger på vers: *Solen, Maanen og Stjernerne* samt *Kejser Næsegrus og Kæmpesmeden*, der udkommer omkring jul 1942. Den sidste bliver af voksne opfattet som modstandslitteratur og er samtidig det første glimt af den senere fabulerende antiautoritære Halfdan. Hilmar Wulff skriver senere drengbogen *"I kamp for frihed"* om sine oplevelser som modstandsmand i Skovbyhuset. Den udkommer 1957 i forlaget Aschehous serie af kvalitetsdrengebøger.

Det illegale bladarbejde

På det tidspunkt, hvor de flytter ind i Skovbyhuset, er den toneangivende illegale presse i Danmark allerede begyndt at udkomme, f. eks. Mogens Fog og Christmas Møller med flere. *Frit Danmark*, der var talerør for det illegale modstandsinitiativ på det nationale og tværpolitiske plan af samme navn. Bladet udkom med første nummer den 22. april 1942.

Det kommunistiske Politiske Maaanedsbrev begyndte at udkomme i oktober 1941 og omdøbtes fra marts 1942 til Land og Folk. En lang række lokale kommunistiske løbesedelsproducenter er på dette tidspunkt ved at blive omorganiseret til lokale nyhedspublikationer. Sovjetunionens indtræden i 2. verdenskrig på allieret side efter Tysklands overfald i 1941, Danmarks tilslutning til Antikominternpagten og Folketingets enstemmige, grundlovsstridige ulovliggørelse af kommunistforeninger og fængsling af ledende kommunister (inkl. 2 folketingsmænd) i august 1941 havde vendt stemningen. Kommunisterne var ikke længere så upopulære på grund af Molotov-Ribbentrop ikke-angrebepagten og Sovjetunionens overfald på Finland i 1940.

I stedet begyndte respekten for deres effektive og loyale modstandsarbejde

sammen med Dansk Samling og Christmas Møllers konservative at vokse. I hele perioden fra maj 1942 til august 1943 udgør DKP's og Frit Danmarks illegale publikation mellem 80 og 90 % af samtlige illegale publikationer i Danmark. Dvs. at kommunisterne og Frit Danmark næsten totalt dominerede den illegale nyhedsformidling og formidlingen af Frihedsrådets politiske dagsorden for modstandsbevægelsen. Men på det tidspunkt er den illegale presse en dråbe i havet i forhold til den legale presse, der støt-

ter samarbejdspolitikken og formidler nyheder censureret af tyskerne. I maj 1942 udkommer og fordeles der 5.000 eksemplarer af samtlige illegale blade. Og det er kun steget til 38.000 eksemplarer i august 1943.²

Kommunisterne overvandt hurtigt fængslingen af ledende medlemmer og reorganiserede sig som illegal organisation. Produktionen og distributionen af de illegale blade er også på det tidspunkt ved at blive fuldt organiseret af kommunisterne på Lolland-Falster. De dannede allerede i efteråret 1941 en slags amtsråd for Maribo amt, hvor påbegyndelsen af det illegale arbejde blev diskuteret og planlagt. *Land og Folk* og *Frit Danmark* blev i maj 1942 allerede duplikeret og distribueret i Maribo, Nakskov og Nykøbing Falster. På et fælles møde i Maribo besluttede man i december 1941 at slå en række illegale kommunistiske pamfletter sammen til det lokale illegale blad *Tiden*. I redaktionen skulle der sidde en mand fra hver by i området. På det tidspunkt omfattede de illegale blades organisation ca. 20 DKP-organiserede grupper a 5-10 mand. Det 1. nummer af *Tiden* udkom d. 3. juni 1942. Det blev duplikeret af arbejdsmand Victor Søndergård i Nykøbing F. Da han og 2 hjælpere blev afhørt umiddelbart efter, og de 2 hjælpere senere blev arresteret, flyttedes produktionen til Maribo.

Her ledte pølsemaker Kjeld Nielsen, der også sad i distriktsledelsen, det illegale arbejde, inklusive produktionen og distributionen af de illegale blade *Land og Folk*, *Frit Danmark* og nu *Tiden*. Han var god til at gennemføre den nye nationale folkefrontspolitik, DKP havde lagt. Han ville næsten fra starten gerne samarbejde med Dansk Samlings folk i Maribo, hvor de stod stærkt. Digteren Kaj Munk i Vedersø, som var en meget kendt forfægter af deres stærkt nationalistiske synspunkter, stammede jo herfra. Folkene i Dansk Samling, redaktionssekretær Wilhelm Grandt (Nakskov) fra Lolland-Falsters Stiftstidende, bolsjefabrikant Viggo Pørtner, snedker Bernhardt Lindhardt-sen og hans datter, gymnasieelev Else Lindhardt-sen, samt senere stud.mag. Torben Hermansen var således vigtige samarbejdspartnere i det illegale arbejde. Da de havde bistået med transporten af britiske flyvere gennem byen i 44, intensiveredes samarbejdet, som Kjeld Nielsen beretter: "*Dem ville vi kommunister gerne arbejde sammen med, men vi havde brug for opgaver sammen. Denne lille opgave gjorde at vi resten af krigen arbejdede 100 % sammen og havde megen nytte af hinanden*".

Lærer Svend Ove Gutz fra *Frit Danmark* var allerede med i Maribos illegale bladgruppe på det tidspunkt. Om starten på bladarbejdet og samarbejdet

Illegalt trykkeri.

med andre organer skriver Kjeld Nielsen i sin redegørelse til Frihedsmuseet:

”Senere omkring slutningen af 1941 begyndte der at komme ”Politiske Maaanedes Breve” og andre smaa Duplikerede Skrifter som en særlig Gruppe paa en 4-5 Stk. fordelte i Maribo og de nærmeste Landsbyer. Fordelingen foregik i Begyndelsen fra Vester Tirsted Afd. af Partiet. Senere overgik den til Maribo som laa mere Centralt”.

”Vi fik først Samarbejde med Frit Danmark her i Maribo, hvilket skete ved Lærer Gutz som Mellemand. Vi

hjalp hinanden med alt, Papir, Oplysninger osv osv”.

Bladene blev duplikeret med en fladtrykspresse i Kjeld og Else Nielsens hjem, ”Det skæve hus”, Vestergade 6 i Maribo, som nu er nedrevet. Den illegale bladgruppe i Maribo er som noget meget usædvanligt fotograferet af et medlem, elektriker og senere fotograf Gerhard Krogh, under duplikeringen af et blad. Gerhard Krogh var arbejdsløs. Han brugtes derfor som kurer og ledsager af flyvere og andre på flugt fra tyskerne i masser af tilfælde under

hele frihedskampen. Han var desuden interesseret i at fotografere. Samtidig var han også noget af en fandenivoldsk vovehals og fik derfor taget en række enestående billeder af frihedskampen:

Bag ved fladtrykspressen til duplikering af de illegale blade ses Kjeld Nielsens kone, Else Nielsen,

yderst til venstre, ved siden af lærerinde Else Jensen med briller. Derefter ved siden af hende pølse-maker, medlem af distriktsledelsen Kjeld Nielsen og lærer Svend Ove Gutz (senere Gutz – tidligere Frederiksen), foran de to Gerhard Krogh, og foran ham igen sidder mejerist Knud Haugaard med Maribogruppens eneste pistol på det tidspunkt. Billedet er taget i Kjeld og Else Nielsens hjem i 1941 iflg. Gerhard Krogh, mere sandsynligt dog i foråret eller sommeren 1942.

Kjeld Nielsens bror, slagter Erik Nielsen fra Bandholmgruppen, beskriver ”Det skæve hus” som så skævt, at man måtte gå opad, når man gik ind i stuen. De 3 illegale blade Land og Folk, Frit Danmark og Tiden blev produceret og distribueret i Maribo-området uden afbrydelse frem til befrielsen, hvilket var sjældent i Danmark, da de illegale bladgrupper tit blev optrævlet og måtte reorganiseres.

Mødet med Engestoftes Monica Wichfeld

Godsejerfruen på Engestofte, Monica Wichfeld, og datteren Varenka tager kontakt til forfatterne i Skovbyhuset i eftersommeren 1942. Da var Eigil Jensen og Sasja allerede flyttet fra kollektivet. Halfdan Rasmussens skriver i brev af 18. juli til Møller Taasinge: *”Døren stod åben og afslørede en højst besynderlig ting. En mand stod og forsøgte tilsyneladende at stege en kylling over komfurets åbne ildsted – på en fejebakke!”* *”Der var to par og to børn. Det ene par var Halfdan Rasmussen og Ester Nagel, det andet var Hilmar Wulff, kone og børn”*. De snakker sammen om litteratur og til sidst også forsigtigt om politik. På vej hjem drejede Monica Wichfeld rundt i døren og spurgte: *”Læser De Frit Danmark?”*. Hun fik et par numre med hjem til låns. De skulle jo helst læses af så mange som muligt. Sådan forløb det første møde ifølge Varenka Wichfeld, der senere bliver gift med Flemming Muus, leder af kontakten til SOE og faldskærmsagenter og våben- og sprængstofsnedkastninger. Han kommer senere til at sidde i Frihedsrådet.

På det tidspunkt er Hilmar Wulff allerede medlem af Kommunistpartiet og i gang med det illegale bladarbejde, som Halfdan Rasmussen og Ester Nagel formodentlig også var inddraget i.

(Halfdan Rasmussen blev aldrig kommunist med den antiautoritære, venstresocialistiske opdragelse han havde fået af syndikalistene og venstresocialisten Christian Christensen, hvis blad *Arbejdet* han arbejdede på i slutningen af 30'erne, og hvis erindringer i 2 bind han besørgede udgivet efter besættelsen.) Hilmar Wulff beretter om dette første møde med Monica Wichfeld og samarbejdet, det førte til:

"Jeg tog hurtigt kontakt med kammerater i Maribo. De arbejdede godt og pålideligt med illegale aviser, men de manglede penge". "Inden jeg mødte Wichfelds forhørte jeg mig diskret om deres holdning til tyskerne, men på det punkt blev jeg hurtigt beroliget. Efter to-tre møder lod fru Wichfeld mig forstå, at hun gerne ville deltage. På det tidspunkt var jeg optaget af at etablere distributionen af Frit Danmark og Land og Folk som faktisk blev duplikeret hos os. Vi manglede stærkt penge, og jeg foreslog, at hun begyndte med at samle penge ind til den illegale presse".³

Hilmar Wulf gjorde også opmærksom på, at en del familier led nød, fordi deres forsørgere, mændene, var interne-rede kommunister i Horserød. Det førte til, at Monica Wichfeld indsamlede adskillige beløb til begge dele blandt sine konservative aristokratiske og pengestærke venner.⁴

Dette samarbejde bekræftes af Kjeld Nielsen i førnævnte redegørelse til Frihedsmuseet: "I sommeren 1942 satte en Kammerat i Engestofte os i forbindelse med Monica Wichfeld". Og så overstreget, fordi formuleringen nok var for lige ud af landevejen: "*Monica Wichfeld hjalp os også Økonomisk ved at samle Byens Burgøjsere og pumpe dem*".

Tryk og distribution af illegale blade resten af krigen

Om Hilmar Wulff mente, at bladene blev duplikeret i Skovbyhuset eller af den illegale bladgruppe, er ikke helt klart. Men bladene kunne sagtens en overgang være blevet duplikeret i Skovbyhuset. Bladproduktionen skiftede flere gange bl.a. mellem Maribo, Nakskov, Hunseby og Maglemer i partnerboligen ved godset Knuthenborg, hvor en af de ledende danske nazister, grev Knuth, residerede. Kjeld Niensens bror, slagter Erik Nielsen fra Bandholmgruppen, beskriver de nødtvungne flytninger af trykkested således: "*Vores første angreb mod tyskerne var allerede i 42 at uddele illegale blade for igennem dem at informere befolkningen om tyskernes ugeringer. Bladene hed Tiden og Land og Folk og blev på det tidspunkt trykt i Maribo. Herfra fik vi bladene til uddeling i vo-*

res nærmeste kommuner, og de blev afsendt som kødpakker fra vores lokale posthus til de opgivne navne, indtil tyskerne opdagede trykkeriet i Maribo, der måtte flyttes endnu en gang. Alleerede et års tid senere så man sig om og var nødsaget til at flytte igen. Denne gang skulle det være uden for byens grænser og det blev så i Bandholm. Her fandt vi så et helt raffineret sted, idet vi gik ind på selve fjendens område og trykte de illegale blade, nemlig i grev Knuths egen portnerbolig.⁵ Her i portnerens soveværelse trykte vi blade 3 nætter hver uge lige til krigens ophør uden at blive opdaget. Det var nok mere end frækt, men vi havde ikke andre muligheder og som sagt, det gik godt”.⁶ Det er portnerboligen ved Maglemerporten, beboet af skytten Einar Jensen, der her refereres til.

Der var udover hemmeligholdelsen også store tekniske vanskeligheder med at få de illegale blade produceret. Som Kjeld Nielsen beretter: ”... alene det mas vi havde med en gammel håndduplikator, det var en satans maskine...”.⁷ ”Når vi havde brugt en pakke papir på 500 stk., havde vi kun 200 anvendelige og samtlige deltageres fingeraftryk fandtes overalt. Og køkkenbordet i det gamle hus på Rosnæsvej var sort af tryksværte”.⁸

Hilmar Wulff beskriver lige efter krigen i 1948 ”rullegruppens” besværlige

ge duplikation af de illegale blade på fladtrykspressen i novellen ”Men jeg er sabotør alligevel”, hvor hovedpersonen er en seksårig dreng: ”De boede alene i et lille hus, der lå for sig selv inde i en skov, og han havde ingen at lege med”. Både der og tidligere i en lejlighed trykker hans forældre illegale blade. ”Hans mor sad og ordnede bladene, lagde dem sammen og lavede dem til små bøger på en maskine, som hun trykkede ned på med den ene hånd. Der var en mand, der hjalp hende. Og der var en anden mand, der hjalp hans far med at lave bladene, så der kom bogstaver på. De lagde dem på en stor flad sten og rullede en kagerulle med skaft henover, så kom der bogstaver. Og hele kammeret var fuldt af papir”.⁹

Hilmar Wulff i Lollehuset

Efter at Ester Nagel og Halfdan Rasmussen var flyttet, er Skovbyhuset alt for stort og dyrt for Hilmar og Karen Wulff og børnene. Han får derfor en ny aftale med Engestofte Gods og flytter til Lollehuset længere sydpå ved bredden af Søndersø. Skovbyhus er i hvert fald annonceret ledigt til leje den 13. og 14. april 1943 i Folketidende.

Hilmar Wulff bliver herefter mere og mere inddraget i den midtjyllandske modstandsbevægelse med farligere og

Lollehuset ”på den anden side af søen” hvor Hilmar Wulff flytte til efter Skovbyhus.

farligere opgaver udover produktion og distribution af *Frit Danmark, Land og Folk* og det lokale *Tiden*.

Om sine oplevelser og modstandskampen på Lolland-Falster under besættelsen skriver Hilmar Wulff i 1956-57 drengbogen *”I kamp for frihed”*, der viser sig at være en nøgleroman, der hylder Wulffs egne kammerater og tætteste samarbejdspartnere i modstandskampen.

Årsagen til, at han skriver bogen om frihedskampen, hvor almindelige

menneskers og også lollandske polakers modstandskamp hyldes, står at læse i bogen. Hovedpersonen, drengen Per, finder og læser sin fars dagbog efter krigen, hvor faderen skriver om fiskerkonen Mette Nissen, der har en central rolle som beskytter af beboerne i ”Skovhuset” – en blanding af Skovbyhuset og Lollehuset:

”Nu da de fleste kan se, at de fri nationer vil sejre, kan det også forudses, at frihedskæmpernes antal vil mangedobles i slutspurten, og at det ikke

bliver folk af Mette Nissens slags, som får æren. Det kan også være så inderlig ligegyldigt for hende som for så mange andre, der stille vil glide i baggrunden, når de har gjort deres pligt. Alligevel synes jeg, at når historien om disse år engang skal skrives, da hører Mette Nissen med blandt de mange, som skrev et stykke danmarkshistorie i handling”.

Fiskerkonen Mette Nissen, Wulffs mor og Monica Wichfeld

Fiskerkonen Mette Nissen er i øvrigt sandsynligvis en blandet portrættering af både Hilmar Wulffs egen mor og Godsejerfruen på Engestofte, Monica Wichfeld. Hun har og læser avis, hvilket var et for en fiskerkone unødvendigt og fuldstændig forkasteligt fråseri. Hilmar Wulffs egen mor, der jo også var fiskerkone, gav ham ofte, når manden og de øvrige sønner var på havet, penge til at købe Politiken med hjem til sig, ligesom hun introducerede Hilmar for kommunebiblioteket i Nakskov, hvor han og hun lånte bøger gratis. Den underdanige, tilsyneladende småbegavede måde, som Mette Nissen snu holder tyskerne hen på, for at give Pers far og mor tid til at få flyttet sig selv og deres logerende modstandsmænd på flugt, er nok også et træk fra hans egen mor. Ligesom Met-

te Nissens stolthed over at stikke en kæp i nazistiske officerers ben, så de skvatter (*”Det er den tredje i dag”*), og i hjulet på tyskerkollaboratøren, grosserereren fra Byen, og hans ønske om at opkøbe huse og kontrollere søen til gene for modstandsbevægelsen (*”Det skal nu blive løgn med det. Den redelighed skal jeg nu nok få sat en stopper for i tide”*)¹⁰, er et karaktertræk, hun har fælles med Hilmar Wulffs mor. I det hele taget opfatter han moren som, *”den egentlige igangsætter af mit forfatterskab, min barndom var god nok. Lidt mere mad, lidt mere brændsel, lidt mindre sygdom og pengesorger kunne måske have givet min mor nogle flere leveår, og den slags ting regner jeg det stadig værd at slås for. Men vi havde nu også noget, som ikke kunne købes for penge. For det første lærte vi, at det altid var bedre og mere menneskeværdigt at slås for sin ret end at gå ynkelig tiggergang. Og mor lagde vægt på at vi forstod, at det også gjaldt hvor det ikke drejede sig om ting, der var til at tage og føle på – eventuelt spise”*.¹¹

Denne stolthed, vidsynet og frisindet deler både Hilmar Wulffs mor og Mette Nissen med Godsejerfruen på Engestofte, Monica Wichfeld. Hilmar Wulff beskriver hende selv i sin lange redegørelse til hendes ældste søn Ivan Wichfeld efter hendes død: *”Hun var et Menneske af Format. Med sin skarpe Intelligens og Ver-*

densklogskab forenede hun et Frisind saa vidtfavnende, at det gjorde hende til en Personlighed, som ikke behøvede at styrke sig ved at pege paa sin sociale Rang. Efterhaanden kom der flere eftersøgte, som skulde bo en Tid hos os... i hvert enkelt Tilfælde traadte Fru Wichfeld til med Raad og Daad".¹²

Hilmar Wulff og hans kone betragtede hende som "En, vi var knyttet til i varmt Venskab". Monica Wichfeld fik også "min Familie sendt til København og ellers gjort klar Bane, saa at Gestapo kunde komme"¹³, efter at han i september 1943 blev advaret om, at han nu efter samarbejdspolitikens sammenbrud og tyskernes fulde magtovertagelse i august 1943, kunne forvente besøg af Gestapo og ikke det danske politi. Wulff går så vidt, at han betragter hende som legemliggørelsen af Frihedsrådets politik for efterkrigstiden: I en nytårsudtalelse i "Frit Danmark" hed det: "Krigen har lært os, at Skillelinien ikke skal drages efter politiske eller økonomiske Skel, men alene efter dette: for Fremskridt, Frihed, Fred, politisk og økonomisk Demokrati eller for Reaktion, Undertrykkelse, økonomisk Undertrykkelse og nye, forfærdelige Krige". Disse retningslinjer for klassernes samarbejde og modstand mod tyranni og vold voksede frem i Danmark, længe før de formuleredes i ord. En af dem, som allerede på et tidligt sta-

die af frihedskampen forstod dette, og konsekvent handlede derefter, var Fru Monica Wichfeld. Uden Hensyn til social prestige rakte hun i ærlig vilje til samarbejde hånden til arbejdere, som hun vidste var overbeviste Socialister.¹⁴

Mette Nissen i bogen har samme overvågende og beskyttende funktion i forhold til beboerne i Skovbyhuset/Lollehuset og deres eftersøgte logerende, som Monica Wichfeld havde i forhold til Hilmar Wulff med familie og gæster.

Pessimismen over Mettes og andre pligtopfyldende menige frihedskæmpers eftermæle kommer til udtryk på baggrund af Hilmar Wulffs efterkrigs erfaringer med den kolde krigs hetz mod kommunisterne og hetzens forsøg på at forklejne deres indsats i modstandskampen. Kjeld Nielsen bliver frosset ud af hjemmeværnets lokale ledelse, som Børge Thing blev tvunget ud af sin officersbestalling i forsvaret. Kjeld og Else Niensens datter Lis beskriver hetzen i et brev af 17. september 1976 til Else Lindhardtzen, der som gymnasiepige deltog i modstandsbevægelsen for *Dansk Samling*: "Der var en fantastisk hetz mod kommunister fra socialdemokratiets side, på det tidspunkt. De blev betragtet som 5' kolonne folk, måske på grund af mange socialdemokraters dårlige

samvittighed, over at de først meget sent kom med i modstandsbevægelsen. Jeg kan huske at som 9-10-årig blev jeg mindst 3 gange standset af voksne mænd som indædt sagde: "Din far er en landsforræder, sådan en kommunist, han skulle skydes", det chokerede mig..."

Hilmar Wulff under 2. verdenskrig

Hilmar Wulff blev også selv udsat for en del af denne hetz og forklejnelse af hans indsats. Men i hans tilfælde mest fra den tidligere leder af SOE-faldskærmsagenterne, Flemming B.

Hilmar Wulff under Anden Verdenskrig.

Muus. Overklassesnobben Muus, der blev gift med Monicas datter, Varinka Wichfeld, er i sin bog *"Ingen tænder et lys"* fra 1950 fuld af ærbødighed overfor svigermoderen, fru Wichfeld. Hans omtale af Hilmar Wulffs indsats i modstandsbevægelsen er derimod direkte hånlig. *"Wulff fungerede blot som godsejerindens sendebud med de penge, som hun forærede ham, og som straks forsvandt i kommunisternes kasse i København. Ud over det levede Hilmar Wulff et frit liv i huset ved Maribo Sø i Rousseaus ånd"*.

Hans stempling af Hilmar Wulff som nasser på Monica Wichfelds egentlige ledende modstandsindsats skyldes dels hans bekæmpelse af kommunisterne under besættelsen via våbenfordelingen, og dels at Muus selv fik et blakket eftermæle. I 1946 blev han i Københavns Byret idømt to års fængsel for underslæb, fordi han havde stukket ca. 550.000 kr. til side (knap 11 millioner nutidskroner) af modstandsbevægelsens midler. Efter få måneder blev han benådet, men udvist af Danmark. Han rejste med Varenka Wichfeld til Sydafrika, hvor han i 1948 blev ansat i en guldmine. I 1949 vendte han tilbage til Danmark og skrev i de følgende år en lang række bøger, hvor han med sommetider frit opfundne begivenheder propaganderede for Monica Wichfelds, og især sin egen, ledende strategiske rolle i modstandsbevægelsen.

Denne forklejning af Hilmar Wulffs indsats er fortsat i de seneste bøger om modstandskampen, både danske og udenlandske, simpelthen fordi de bygger ensidigt på Varenkas og Flemming B. Muus' beretninger. F.eks. fremgår det, at det var Monica Wichfeld og ikke forpagteren på Engestofte, der annoncerede og lejede Skovbyhuset ud til Hilmar Wulff i Niels Birger Danielsens *Modstand 1933-1942*, Politikens Forlag, 2015. Og det skulle også være Varenka og Monica Wichfeld, der roede flere hundrede kilo sprængstoffer og våben fra Engestofte Gods 3,1 km til Lollehuset ifølge *Modstand 1942-1943* fra 2018 af samme forfatter. Begge dele er det pure opspind og i øvrigt helt unødvendige forherligelser af deres indsats, som står lysende stærkt uden det.

Den unge sabotør Henning Christensen

En af de første mere risikable opgaver, Hilmar Wulff får tildelt af DKP's distriktsleder i Maribo, Kjeld Nielsen, er at skjule og huse den unge sabotør Henning Christensen, i Lollehuset i et par uger, indtil han kan blive sendt sikkert videre. Han var søn af en progressiv landsbylærer i Sdr. Vedby. I hans hjem havde man i 30'erne haft tyske flygtninge

fra nazi-styret boende gennem Røde Hjælp. Henning Christensen var en 15-årig smedelærling på Nykøbing Sukkerfabrik, da tyskerne besatte Danmark den 9. april 1940. Han havde fra 1939 tilknytning til ungkommunisterne og blev efter besættelsen medlem af DKU. På sine cykelture medbragte Henning Christensen ofte sin slangebøsse. Han startede sabotagen i det små ved allerede i maj-juni i 1940 at knuse vindspejlet på en tysk lastbil på Gedservej med slangebøssen. Senere ramte han i Jernbanegade en tysk soldat i panden, som "*faldt om og troede at han var skudt rigtigt*"¹⁵. I sommeren 1942 smadrede han ruder i DNSAP's lokale tilholdssted i Nykøbing. Den 19. august 1942 forsøgte han sammen med lærlingekammeraten Knut Sørensen at sabotere et par tyske barakker på Hasselø med brandbomber modtaget med kurer fra København. Det mislykkedes, fordi bombernes sprængstoffer var blevet skilt ad under cykelturens rystelser. Det danske politi tog imidlertid sagen meget alvorligt. Dels fordi barakkerne var færdige og beregnet til en tysk pejlestation på Hasselø, som sammen med en snes andre blev opstillet for at overvåge det danske luftrum. Og dels fordi der forud var foretaget 9 sabotager i København, Odense, Århus og Silkeborg med samme type brandbomber. Rigspolitiets rejsehold arbejdede ihærdigt

med sagen og afhørte adskillige vidner, uden at sabotørerne dog blev endelig identificeret. Mistanken førte imidlertid senere den 2. november til, at det danske politi under en generel jagt på ledende kommunister arresterede Henning Christensen, broderen Jørgen Christensen og Knut Sørensen. Fra arresten i Nykøbing Falster kom Henning Christensen først i Vestre fængsel og derefter til Horserød. Han blev imidlertid løsladt allerede i marts 1943, fordi medfanger gjorde myndighederne opmærksom på, at han var for ung til at være ”ledende” kommunist. Henning Christensen vendte tilbage til Nykøbing Falster, hvor han den 7. april 1943 sammen med Viggo Spuur Hansen, Erling Sørensen og Niels Saxtorp gennemførte den vellykkede brandsabotage af Chr. Hansens Møbelfabrik, der fremstillede færdigelementer til barakbyggeri for tyskerne. Skaden blev dengang takseret til 373.000 kr. (ca. 8 millioner nutidskroner).

I bogen *”I kamp for frihed”* hedder Henning Christensen Smedelærling Henning Petersen. Han bliver ligesom Henning Christensen gjorde i virkeligheden udgivet for at være fætter til konen i Skovhusets far, og hans sabotager omtales af en ældre kammerat på vej til Skovhuset som svar på Hennings protester overfor tanken om at blive sendt videre til Sverige. Han vil hellere ind i en af sabotagegrupper-

ne. *”Hvad nytte er det ellers til at jeg har lært at arbejde med sprængstof”.* *” Du har allerede lavet et fint arbejde, Henning, du får nok lov at fortsætte, hvis du ikke selv vil over Sundet. Men du kan jo nok forstå, at vi må være forsigtige med at lade en mand arbejde, når han først er efterlyst. Nu ved de jo, at det var dig, der brændte den ladning færdige soldaterbarakker, de vil hele tiden være ude efter dig”.*¹⁶

Henning Christensens tidlige slangebøssesabotager mod tyskerne mindes også i bogen, hvor Henning stillet over for drengen Pers iver for at blive rigtig frihedskæmper sammen med ham tænker tilbage på sin egen start som frihedskæmper: *”I sit drengede had var han begyndt for sig selv. Var kommet i tanker om, hvor god han altid havde været til at skyde med slangebøsse. Så havde han lavet sig en kraftig bøsse, skjult sig i opgange og smøger og sendt mangan skarp sten i nakken på promenerende naziofficerer. Drengestreger, som ikke førte til noget rigtigt, men som i hvert fald var blevet bemærket af en lidt ældre kammerat, der så havde fået ham ind i det organiserede modstandsarbejde. Først som uddeler af illegale blade og senere ved mere farlige opgaver”.*¹⁷

Henning Christensen flygter efter sabotagen mod møbelfabrikken på cykel

med overnatninger hos familien Spuur Hansen og i Væggerløse hos ledvogter Petz over Guldborgsundbroen (fordi Christian den IX's Bro fra Nykøbing F til Sundby var bevogtet af tyske soldater) til Kjeld Nielsen i Maribo:¹⁸

BOPA modtager Henning Christensen med kyshånd og han bliver næsten omgående gruppeleder i organisationen. Men udklædningen som dame til rejsen til København bliver der naturligvis gjort en del ud af i bogen, hvor

HC blev på vejen hjem fra sabotagen stoppet af politiet for at køre uden lygte og stak af efterladende cykel og en sko. Politiet kom hurtigt på HCs bopæl og HC måtte herefter gå under jorden. Den 15.04.1943 blev han efterlyst med foto i Lolland-Falster Stiftstidende. Han boede først hos familien Spuur Hansen, men det var for usikkert da de var kendte kommunister og han cyklede så til Væggerløse, hvor han boede hos en ledvogter ^{Petz}. Da også det blev for ubekvent cyklede han til Maribo og blev af Kjeld Nielsen anbragt hos forfatteren Hilmar Wulff, der havde et afsides hus ved Maribo Sø. Det blev besluttet at HC skulle søge til København og her gå ind i BOPA. Han blev klædt ud som dame og i toget eskorteret af Gerhard Krog der medbragte Marbos eneste pistol.

Varenka og Flemming B. Muus påstår i modstrid med alle andre kilder og helt frit opfundet, at det var Monica Wichfeld, der sendte Henning Christensen til Hilmar Wulff. I april 1943 har Monica og Varenka endnu ikke etableret kontakt til den ledende faldskærmsagent Flemming B. Muus (Det sker først i juni). Hun er derfor kun involveret i at støtte bladarbejdet og modstandsener økonomisk. Selvom hun bl.a. lægger mærke til den underlige fætter Henning Christensen og forsyner Wulff med bl.a. hårfarve. (Citat af Hilmar).

Kjeld og Else Nielsen optræder under deres rigtige fornavne og efternavne. Kjeld er kommet ud til Skovhuset med nyt til Henning fra BOPA:

"Der er kommet besked om dig, Henning. Du skal rejse til København i morgen. Else kommer ud og pynter dig, hun har forstand på den slags.

Henning var sprunget op. Fuld af iver begyndte han at spørge:

Hvad, hvordan ... skal jeg rejse med tog, har du skaffet mig nyt legitimationskort, hvad hedder jeg nu, hvorfor

skal Else pynte mig, hvad?

Så, så, tag den nu med ro, det haster jo ikke mere, end det jager. Jo, du skal med toget, du skal rejse som dr. Carlsens forlovede, så skal du ...

Henning afbrød:

”Rejse som hvad!? Som jeg siger. Kjeld plirede muntert med øjnene og satte et svedent grin op. — Du skal laves om til en lækker lille frøken, det klarer Else nemt. Skønt jeg nok gad vide, hvordan hun vil lave dig lækker, din lange grimrian...

Vi er nødt til at lave dig om til dame, fordi der længe har været stikkerbreve på dig. ... svinebæsterne hernede, de er jo somme tider meget værre end tyskerne selv. Nå, vi får vel også klapset den slags »landsmænd« af en skønne dag.

Kjeld strøg sig over panden. Ved tanken om de danskere, som var gået i nazisternes sold mod deres egne landsmænd, blev den ellers så rolige mand let hidsig. Per hørte senere, at en mand, som Kjeld i mange år havde kaldt sin ven, nu boltrede sig blandt de værste landsforrædere og tyskerhåndlangere. Nu rejste Kjeld sig. Før krigen havde han blot været en almindelig arbejder blandt ti tusinder andre. Det var han endnu. Men alligevel var det, som udgik der en næsten synlig kraft fra ham.

Hos ham, som hos ti tusinder af hans lige i alle lande, var der fra sindets dybder groet noget frem, som gjorde, at man ikke tænkte på, hvad han var, men hvordan han var. Og svaret på det sidste gav han så tydeligt ved sin holdning, ansigtets og særligt øjnenes udtryk i dette øjeblik, hvor han stod og så rundt på sine kammerater i den fælles sag. Der var ikke noget dramatisk, stolt eller knejsende eller andre heltefalbelader over ham. Han stod der bare. Selv et barn som Per kunne ikke i dette øjeblik være i tvivl om, hvad slags materiale arbejdsmand Kjeld Nielsen var støbt af”.¹⁹

Selve udklædningen står Else Nielsen for og den omtales udførligt i kapitlet *Et besynderligt kærestepar tager på rejse fra I kamp for frihed*.²⁰

Gerhard Krogh har utroligt nok i toget på vej til København taget et fotografi af frk. Henning Christensen:

Hilmar Wulff hjalp også en fætter til forvalteren på Engestofte Gods, Erik (Suell) Kiersgaard. Han var forsikringsagent, stammede fra Nakskov og var tilknyttet modstandsgruppen i Danske Studenters Roklub. Han boede en overgang i 1943 i Skovbyhuset hos Wulff, og denne gennemtravede området omkring Maribo søerne for at finde egnede steder til nedkastning af våben og sprængstoffer. Ifølge Wulffs

nøgleroman, *I kamp for frihed*, var han selv klædt ud som maler under denne rekognoscering:

”Næste aften kom Kjeld på besøg i Skovhuset. Efter den samtale, som fandt sted, kunne Per regne ud, at det havde været meningen at benytte søen som nedkastningsplads for våben, sprængstoffer og faldskærmsfolk. Nu måtte den plan opgives. Per følte dyb skuffelse over at have været så nær det helt store og spændende. Men samtidig gik det op for ham, hvorfor hans far ikke i lang tid havde beskæftiget sig med det illegale bladarbejde. Han var simpelthen blevet forflyttet hertil med andre opgaver. At disse opgaver ville blive løst selv om søen måtte opgives, det fik Per en anelse om, da han hørte sin far sige:

*Jeg tror, jeg har fundet en frømark, der kan bruges. Jeg tager ud og ser på den i morgen. Hvis det er i orden, sender jeg Per ind med besked til dig. Du sørger så for, at Jørn tegner den ind på kortet og sender den hurtigt af sted”.*²¹

Der blev ikke foretaget nedkastninger på Lolland-Falster før i 1944, længe efter at Hilmar Wulf og familien var forsvundet fra Lollehuset i september 1943 og senere flygtet til Sverige i januar 1944, lige før modstandsgruppen omkring Monica Wichfeld blev arresteret af Gestapo.

Christensen-Henning forklædt som dame til togrejsen til København.

Ordets og våbenedes magt

Nøgleromanen er ikke nogen helt almindelig drengeskildring. Drengen Pers venskab med Henning og iver efter at lave noget rigtigt modstandsarbejde er bl.a. afsæt for en seriøs diskussion af illegalt bladarbejdes betydning i forhold til sabotage af tyskerne. Samt af at man ikke kan behandle alle tyskere som nazister: *”Redaktøren kom. Han var en høj gråhåret mand med muntre øjne. Han fortalte, at dr. Carlsen og Henning var*

godt ankommet og optaget i grupper; hvor de nok skulle gøre nytte. I København var situationen så spændt som aldrig før. Gestapo havde opdaget og arresteret en hel gruppe tyske soldater, som drev propaganda inden for deres egne rækker og i lang tid havde klæbet sedler op rundt om i kaserner og på flyvepladser; mange soldater var allerede blevet henrettet, fordi de i stedet for HEIL HITLER var begyndt at hilse med:

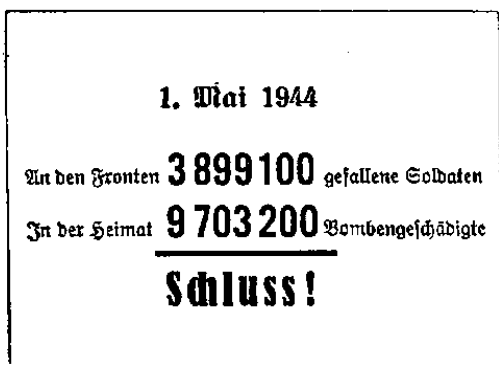

Det er vel nok godt, at far nu er kommet rigtigt med i det. Inde i København havde jeg en skolekammerat, som havde en bror, der var rigtig sabotør og eftersøgt og det hele, ligesom Henning. Han var så vigtig og sagde somme tider, at det med at dele blade ud var ikke noget særligt.

Den høje gråhårede mand rettede sig op og så på drengen. Han var hurtigt blevet klar over, at Per vidste lidt for meget, og han havde fundet det nød-

vendigt at give drengens forældre en advarsel. Så havde de fortalt ham, hvordan Per havde klaret at advare dr. Carlsen mod snigmorderne, og om, hvordan de allerede flere gange havde brugt ham som budbringer. Redaktøren havde tænkt over det. Ethvert barn vidste jo nu noget om, hvad der foregik i landet, og nogle af de første, der overhovedet var blevet arresteret for sabotage, det var en flok store skoledrenge. Og mange blandt dem, som udførte det dristigste og farligste arbejde, var jo ret beset heller ikke andet end store drenge. Studenter, lærlinge og unge arbejdere. Ja, ja! Munterheden var et øjeblik slukket i redaktørens øjne, med en træt bevægelse havde han strøget sig gennem sit tykke grå hår. Så vidt var det kommet, at halv voksne knægte i et lille land nægtede at bøje sig for de ældre og besindige og gik i kamp mod verdens stærkeste militærmagt. Det viste jo nok, at der var krummer i ungdommen, men når dette ragnarok engang var forbi, hvad så med de unge, der havde deltaget i det? Ville de kunne glemme hadet? Som nu den dreng, der stod foran ham og følte stolthed over, at hans far havde ombyttet skrivemaskinen med en revolver, eller hvordan knægten nu tænkte sig det. Kampen var nødvendig, men den kunne også drysse en farlig gift i unge sind. Redaktøren satte sig på sengen og sagde...

Per! Redaktøren rejste sig, tog en æske i en skuffe og fortsatte: Jeg har noget her, som jeg skal have væk fra huset, lidt minder, jeg har samlet sammen for at gemme til efter krigen. Nu skal du se. Her er en seddel, der fortæller noget. Den blev delt ud til tyske soldater, som vi kunne stole på, og som risikerede livet ved at klæbe dem op:

Og her er en anden. Vi ved, at den nåede frem helt til Berlin og andre tyske byer. Vi ved, at den cirkulerede blandt de besatte landes tyske tropper, men vi ved ikke, hvor mange tyske mænd og kvinder den bragte i Gestapos kløer. Som du ser, er det bare ord, trykte ord. Men jeg kan sige dig, at den alligevel er et mindst lige så farligt våben som for eksempel en revolver. De mænd og kvinder, der kæmper med ord, Per, de er lige så værdifulde og ikke mindre modige end andre frihedskæmpere...

Ser du, Per, den første maj i år sagde den danske stemme fra London blandt andet: Hitlers første fjende var arbejderne, og selv i denne stund glemmer vi ikke, at det var tyske arbejdere, der tog det første stød. Endnu i dag van-smægter tusinder af dem på 11. år i Hitlers koncentrationslejre.

Det var ord, jeg hæftede mig ved, Per, fordi jeg er lidt bange for, at det for let glemmes i kampens hede. Husk altid, at tyskere og nazister ikke nødvendigvis behøver at betyde det samme. Du kan være stolt af, at din far bekæmper nazismen, men ikke af at han skyder tyskere. Og din skolekammerat var helt forkert på den, når han troede, at bladarbejdet ikke var af lige så stor betydning som det, hans bror var med i. Ordets våben er ikke det ringeste, husk altid det, min dreng".²²

Faldskærmsagent Jacob Jensen og sabotørtræningen

På samme måde omtales andre frihedskæmpere bl.a. faldskærmsagenten Jacob Jensen med det lidet fantasifulde dæknavn Jens Jacobsen under navnet Jørn i bogen. Her beskrives, at det er ham og Pers far, Hilmar Wulff, der i virkeligheden rør sprængstoffer og våben til Lollehuset. De skal i den virkelige modstandskamp bruges til den sabotørtræning, som Monica

Wichfeld og hendes kreds gennem pastor Marcussen har fået arrangeret i Våbensted præstegårds have.

”Da Per var færdig med at fortælle, nulrede Jørn ham i håret og sagde: Og du ville ikke være i selskab med mig, men jeg vil nu gerne være i selskab med dig, kammerat. Du kan nok somme tider gøre mere gavn end en skyder.

Per vidste ikke, at Jørn var faldskærmsmand og instruktør for sabotørgrupperne på denne egn. Han vidste bare, at den mand, som af og til blev nævnt ved navnet Jørn, det var en fyr, der blev regnet meget med. Per følte sig stolt over ros fra denne mand. Nu var han rolig igen og klar til at påtage sig, hvad det skulle være”.²³

At det var de to, Jakob Jensen, som på Monica Wichfelds opfordring boede hos Hilmar Wulff i Lollehuset, og Wulff selv, der roede sprængstof og våben fra Engestofte til Lollehuset, bekræftes af Hilmar Wulffs beretning om samarbejdet med Monica Wichfeld i den ældste søn Ivan Wichfelds bog om hende, Bogen udkom straks efter befrielsen i 1945:

”Fra København kom en Mand med Sprængstoffer og Vaaben i Kufferten, som blev anbragt på Engestofte. Faldskærmsmanden (som officielt var en af min kones mange fætre) og jeg hentede det dér; og mens Fru og Frk. Wichfeld

sørgede for at vi forblev usete, transporterede vi det gennem Parken ned til en Baad og roede det over Søen for at grave det ned i Skoven ved min Bopæl”.²⁴

I det her tilfælde er det så sent i 1943, at det er den lidt over 3 km lange tur fra Engestofte Gods’ lille havn til Lollehuset, de ror.

Hilmar Wulff fortæller dog også selv, at Monica og Varenka Wichfeld selv roede over søen. *”Fra Søbredden, som gaar helt op til Parken paa Engestofte, er der ca. 2 km over til det Hus paa den modsatte Bred, hvor vi boede. Fru og Frk. Wichfeld roede gentagne gange en gammel, tung Jolle denne Tur for under Dække af at det var en Lysttur at komme over til os med en Besked angaaende Arbejdet eller for at opmuntre eftersøgte Patrioter med Cigaretter, og hvad de ellers kunde hjælpe med”.²⁵* Her er der tale om Skovbyhuset, der jo ligger noget tættere på Engestofte Gods.

Jacob Jensen bliver senere i december 1943 arresteret og tortureret af Gestapo, hvilket først en måned efter fører til, at Gestapo arresterer Monica Wichfeld-kredsen den 13. januar 1944.

I bogen dør Jørn i kamp med Gestapo, og Hilmar Wulff får dermed givet Jakob Jensen en ærefuld afslutning i modstandskampen.

”Nede under broen sad to forpustede mænd og ladede febrilsk deres våben. Den ene var Pers far, den anden var Kjeld. Ved siden af dem lå en død mand. Gennemhullet af kugler, da han dækkede flugten for de andre, var Jørn faldet for den fælles sag. Men han havde forinden gjort sit arbejde så godt, at hans kammerater tog risikoen. Med

*den døde Jørn over sine brede skuldre var Kjeld braslet gennem skoven, dækket af Pers far, som vildledte forfølgerne ved snart at være i øst og snart i vest og sende en serie skud”.*²⁶ Denne ildkamp er dog forfatterens frie fantasi ud fra de oplysninger, han senere får om andre begivenheder i modstandskampen.

Hverken Hilmar Wulff eller inspektør Gerhard Nielsen fra Saxenhøj bebrejder nogensinde Jakob Jensen arrestationen af Monica Wichfeld-gruppen, tværtimod. I modsætning til den skamstøtte som Flemming Muus sætter efter ham. Under alle omstændigheder må han have været i stand til at stå imod og vildlede tyskerne langt længere end det døgn tid, modstandsbevægelsen ellers regnede med, at man skulle lyve og vildlede tyskerne under tortur og forhør. Det var normalt nok til at alle, der kunne komme i farezonen efter en arrestation, fik skiftet til nyt ikke hidtil kendt opholdssted. At der gik mere end en måned fra arrestationen af Jakob Jensen til arrestationerne af Wichfeld-gruppen tyder på, at han stod imod længe, og at der i øvrigt var en masse misforståelser i kommunikationen mellem Århus og ledelsen i København for både tyskernes og modstandsbevægelsens vedkommende.

”Til hen på efteråret var der nogenlunde ro i den egn af landet. Efter Jørns død var mange frihedskæmpere gået under jorden. Det måtte tage sin tid at samle organisationens tråde på ny. Men denne afsides egn var kun en krog af Danmark. I den øvrige del af landet gik kampen mod sit højdepunkt. Alle vidste det, for nu var man nået så langt, at den illegale presse var den rigtige avis for hele det danske folk”.²⁷

Ifølge Kjeld Nielsen var det kun 2 af medlemmerne af Maribogruppen, som deltog i sabotagetræningen og organisationen, der var nødt til at flygte til Sverige i anledningen af optrevlingen af Monica Wichfelds kreds i januar. Den ene var Hilmar Wulff. Både det og den kendsgerning, at ingen fra Monica Wichfelds kreds kendte skjulestedet for våbnene og sprængstoffet, der blev fremsendt til brug for sabotagetræningen, tyder på, at Wulff havde fungeret som et vandtæt skel mellem Monica Wichfelds kreds og de kommunistiske deltagere i sabotørtræningen. Kredsen kendte helt tydeligt ikke til navnene eller bopælen for en eneste af dem.

Flemming Muus var rasende og forlangte våben og sprængstoffer tilbageleveret til ledelsen af SOE i København.

Kjeld Nielsen skriver i sin redegørelse til Frihedsmuseet, at ledelsen af SOE i København ville have sabotage af et stort antal virksomheder i samtlige større byer på Lolland-Falster samtidigt, og det krævede, at organiseringen i de sidste byer var på plads. *”Vi havde Sprængstofdepot i Nærheden af Holeby og i Bandholm, men inden alt var klart, blev Monica Wichfeld arresteret af Gestapo, hele Organisationen som hermed mistede den, der havde kendskab til de forskellige Led, gik i Fisk. Her fra Maribo slap vi med at 2*

stk. stak til Sverige da Københavnerne betragtede os og vores Foretagende som af Sekundær Betydning og paa det Tidspunkt stærkt manglede Sprængstof, fik vi ordre til at sende alle vores Dejlige Sager derind. Vi mente dog os berettiget til at lægge en stor Brandbombe ind i Kølles Savværk inden".²⁸

Sabotagen af Kølles Savværk i Maglemer, der handlede generatorbrænde o.a. med tyskerne, blev en af modstandskampens fejlslagne sabotager. Kjelds bror, Erik Nielsen fra Bandholm, skriver i sin redegørelse: *"Villy blev manden der alene skulle klare det Problem, for det var det ved at blive. Han fik godt nok ild i Bomben inde i Savværket, men ukendt som han var med den slags, havde han glemt at klippe Telefonledningen over, og der lige efter antændelsen kom en ung mand fra Bandholm med sin pige, fik øje på Ilden og alarmede Kølle der ringede til Brandv. som så redede Savværket og Villys første Sabot. blev en Fiasko".²⁹*

Hilmar Wulffs *I kamp for frihed* omhandler flere andre nøglepersoner i modstandskampen på Lolland-Falster, bl.a. dyrlægen Hans Hovmand, der i medfør af jobbet kunne finde begrundelser for at rykke ud med sin generatortbil på alle tider af døgnet.

Flugten til Sverige

I de fleste beretninger om besættelsen og modstandskampen påstås det også, at Hilmar Wulff flygtede til Sverige i september eller oktober 1943.³⁰ Det er ikke rigtigt. Hilmar Wulff flygtede sammen med Karen og sine børn først til Sverige i januar 1944, efter at de havde rømmet deres bopæl, Amaliegade 28 b i København. Det var lige før Gestapo troppede op efter at have arresteret Monica Wichfeld, Gerner Nielsen og andre fra hendes kreds den 13. januar 1944.

Hilmar Wulff fortæller i 1945 til Ivan Wichfelds mindebog om moren, at han rejste fra Lollehuset til København i september 1943, selvom der var rejseforbud. Han kunne imidlertid få en rejsetilladelse med den begrundelse, at han *"skulde til København i Anledning af, at en af mine Bøger netop skulde udkomme"*. Det var *Sådan noget sker faktisk*, 2. del af trilogien om sømanden Emil, som netop udkom i efteråret 1943. *"Under mit Ophold i København fik jeg Besked paa, at alle, som havde haft Besøg af det politiske Politi under Besættelsen nu kunde vente at faa dette gentaget af Gestapo. Et saadant Besøg havde jeg haft i Anledning af nogle Prologer, jeg havde skrevet til Op-læsning i Arbejderforsamlinger. Det var et mildt Besøg, og jeg slap med en*

Advarsel. Værre var det, hvis Tyskerne nu kom og gennemrodede Huset paa Lolland”.

Han får gennem Varenka Wichfeld givet Monica Wichfeld besked om faren. Hun sørger for, at Karen Wulff og børnene bliver sendt til København uden at det kunne vække mistanke på egnen, og ellers gjort klar bane, så at Gestapo kunne komme. Af en eller anden grund skete der dog ikke noget i denne omgang.

Det var et resultat af, at forhandlings- og samarbejdspolitikken brød sammen efter folkestrejkerne, som førte til, at tyskerne indførte militær undtagelsestilstand den 29. august 1943. Om morgenen blev det danske forsvar afvæbnet af den tyske værnemagt under kampe, der kostede 23 danske og 5 tyske soldater livet. Dele af flåden blev sænket af mandskabet eller forsøgt sejlet til Sverige, for at fartøjerne ikke skulle falde i tyskernes hænder. Rigsdag og kongemagt blev afsat som statsledelse af Danmark for resten af besættelsen.

Det var imidlertid en stakket frist, indtil kredsen omkring Monica Wichfeld blev afsløret og arresteret af tyskerne. *”Imidlertid blev vi i København og opholdt os dér, da Gestapo slog til. Det var i Januar 1944. En Kammerat naaede at advare os, og vi slap*

*væk nogle Timer, før de kom for at hente os. Men Gruppen var splittet, og mange var taget. Frk. Wichfeld gik straks under Jorden og gjorde i den efterfølgende Tid et Arbejde saa godt som de bedste under Frihedskampen. Min Familie og jeg kom til Sverige ligesom andre af Gruppen, der lige netop havde klaret den”.*³¹

Hilmar Wulffs, Karen Inga Wulffs og deres to børns, Per og Annes, flugt til Sverige foregik adskilt og i 2 omgange. Fordi Hilmar var mest udsat for Gestapos forfølgelse, tog han som den første afsted med fiskekutter fra Dragør den 20. januar kl. 8. Han ankom i Klagshamn samme dag kl. 11.30, som det fremgår af Malmø modtagecentrets *”Ugifte rörande flykting, som den 20/1 1944 ankommit till Klagshamn från Danmark”*, der er udfyldt og underskrevet samme dag af S. Lönnersten. Klagshamn var en fiskerihavn, der på grund af et stort kalkbrud havde udviklet sig til en forstad i Malmø sydøstlige udkant på jernbanelinjen mellem Malmø og Trelleborg.

Om årsagen til flugten meddeles blot følgende: *”Han havde under tiden maj-september 1943, då han bott å O. Olslev å Lolland, träffat sammen med fallskärmsjägare. Han hade efter denne tid varit förbindelsesman mellan fallskärmsmän och danska sabotör. Han hade således vidarebefordrat*

111. till Sols. styf.
den 25 FEB 1944

29 JAN 1944

UPPGIFT

rörande flykting, som den 20/1 1944 ankommit till Klagshamn
från Danmark.

Fullständiga för- och tillnamn: Wulff, Hilmar Emil

Föddställe: Fur- og Elmenes (Trykbojstær) Kaldesørens udlandslejer

Födelsedag: 5 mars 1908

Födelsedag och Åar

Födelseort: Randers

Födelseländ

Nationalitet: Dansk

Religion: Ingen. /Har ansökt sitt utträde ur statskyrkan/

Senaste bostadsadress i Danmark: Amaliengade 26 b, Köpenhamn

Senaste faste boende i Danmark

Genomgånga skolor och event. avlagda högre examina: Folkskola och högskola.

Skoleksamen

Yrkesutbildning: Sjöman under 4 år och författare under 6 år.

Praktisk Utöfning

Civilstånd: Gift med Karin Inga Wulff, född 21/10 1918, två barn, Per Wulff, född Uge? Ex. Barne Navne og Alder. Hølle af Barne og med? Dens Navne og Fødselsdag og Aar opgives. född 19/2 1940, och Anna Wulff, född 24/2 1942. Fru och barn i Danmark.

Anledning till flykten: Han hade under tiden maj - september 1943, då han bott Grøden til Høsten. A O. Olelev & Lolland, träffat samman med fällexkrasjägare. Han hade efter denna tid varit förbindelseman mellan fällexkrasjägare och danska ambötör. Han hade således vidarebefordrat sprängämnen och vapen. Dessutom hade han vid flera tillfällen haft fällexkrasjägare boende i sin lägenhet. Hans verksamhet hade upptäckts av Gestapo, som den 18 denne

Tidpunkten för flykten från Danmark och platsen för denna: Den 20 januari 1944 klockan

Tiden för flykten och åren er den följande?

8 från Dragør.

Överfarten till Sverige har skett medelst: Fiskebåt, betalat 1000 kronor för över-

Hvoruden slets Overfarten, Høllees Baad var De (?

TESER.

Tidpunkten för ankomsten till Sverige: Den 20 januari 1944 klockan 11:30.

Tid för Ankomsten till Sverige:

Landsigningsplats: Klagshamn.

Stad för ankomsten till Sverige:

Medhavda penningar: 300:- danskarkronor.

Medbragta Fødsel Gennem Mønt for sig?

Tillgodohavande i Sverige: Inget så vitt han vet.

Tillgodohavande i Sverige:

Finnes giltigt pass och när utgår i så fall passets giltighetstid: Nej.

Finnes giltigt Pass? Hvoraaar udlever Tiden for dette?

Anmärkning: Legitimation: Körkort och medlemskort i författarförbundet.

gjort hvarundersökning i hans lägenhet.

Malmö

den 20 januari

1944

1944

S. Lönnrosten.

Uppgift rörande flykting, som den 20/1 1944 ankommit till Klagshamn från Danmark.

sprängämnen och vapen. Dessutom hade han vid flera tillfällen haft fallskärmsjägare boende i sin lägenhet. Hans verksamhet hade upptäckts af Gestapo...". Hilmar Emil Wulff medbringer kun kørekort og medlemskort til Dansk Forfatterforening som legitimation. Han har ikke noget pas. Det får han dog lynhurtigt, så det kan vedlægges hans ansøgning om visa og midlertidig opholdstilladelse i Stockholm, dateret den 21. januar. Og attesteret og videresendt den 26. januar.

I rubrikken, hvor han skal fortælle, hvorfor han vil tage ophold i Stockholm, skriver Hilmar Wulff: *"Er kontraktlig knyttet til Forlaget 'Gyldendal' Kbh., som for Tiden arbejder paa at faa mine Bøger oversat til svensk. Har gennem de sidste to Aar arbejdet som Journalist ved de største københavnske Dagblade og gennem ovenstaaende Forretningsforbindelse i Göteborg faaet oversat Noveller til svenske Blade. Har skrevet en del for den danske Radio, bl.a. Hørespil, som har gode Muligheder for ogsaa at blive antaget i svensk Radio. Har gode Introduktioner til kendte danske i Stockholm, og kan muligvis derigennem komme til at skrive for stockholmske Dagblade"*. Forretningsforbindelsen han henviser til, er den litterære agent Kurt Oving, Snäckvägen i Göteborg.

Den Kungliga Socialstyrelsen bevil-

ger ham først tilladelse til at besøge Stockholm mellem 1. og 10. februar. Herfra søger han med samme begrundelse mere varig opholdstilladelse den 9. februar. På ansøgningsblanketten til mere varig opholdstilladelse angives det, at Hilmar Wulff "iflg. Pas er fritaget for alm. Arbejdsvisering". På det tidspunkt har han tilsyneladende allerede fået en fast adresse i Stockholm, Tångvägen 17. Det er exceptionelt, fordi de svenske myndigheder var karrige med opholdstilladelser til danske flygtninge i storbyerne, for at undgå at de stuede sig sammen og blot havnede i byernes arbejdsløshedskøer uden at blive integreret i lokalsamfundet og få arbejde.

Hans kone, børnehavelærerinde Karen Inga Wulff, og deres to børn, Per og Anne, har allerede sluttet sig til ham der på adressen og søger ligeledes opholdstilladelse mere permanent den 9. februar. Af hendes første ansøgning om besøgstilladelse fra modtagecentret i Malmø fremgår det, at hun og børnene er ankommet til Sverige den 26. januar.

"Nyt fra Sovjetunionen" og arbejdet i Sverige

Som det fremgår, har deres flugt og slutopholdsstedet i Stockholm været nøje planlagt, så Hilmar Wulff udover

sin forfattervirksomhed hurtigst muligt kunne genoptage sit arbejde for den kommunistiske del af modstandsbevægelsen og blive redaktør af det illegale danske blad *Nyt fra Sovjetunionen*, der blev redigeret på baggrund af bl.a. TASS-materiale i Stockholm og sendt til færdiggørelse i København. *Nyt fra Sovjetunionen* udkom med 18 numre fra maj 1943 til april 1945. Heri skrev også Martin Andersen Nexø, historieprofessor Albert Olsen, formand for Dansk-Russisk Samvirke, og Frihedsrådets ambassadør i Moskva, senere minister i befrielsesregeringen, biblioteksdirektør Thomas Døssing. Den gennemgående lederskribent var Ilja Ehrenburg. Bladet blev så trykt illegalt i lokale og til tider ændrede eller forkortede udgaver.

I Stockholm indgik Hilmar Wulff i miljøet omkring Martin Andersen Nexø sammen med bl.a. Mogens Klitgaard og Mogens Linck. Den temmelig selvpromoverende Martin Andersen Nexø, der opførte sig som selvbestaltet talsmand for Frihedsrådet, rejser dog videre til Moskva i november 1944 for at medvirke i Radio Moskvas danske udsendelser, til eksilmiljøets store lettelse.³²

Hilmar Wulff får faktisk udgivet en svensk oversættelse af romanerne *Som vejret i april* (1942) og *Sådan noget sker faktisk* (1943) ved Viveka Starfelt

på forlaget Forum i Stockholm i 1944 med titlen *Som vädret i april*. Den får fine anmeldelser i bl.a. *Svenska Dagbladet* og *Bonniers Litterära Magasin*. Under opholdet får han færdiggjort 3. del af Emil trilogien, *Arbejdets sang*, der udkommer i Danmark i 1945. I 1946 får han opført det oversatte hørespil *Fiskare emellan* i svensk radio. Og endnu senere efter krigen får han i 1949 udgivet første bind af sit hovedværk, romantrilogien om polske og danske landarbejdere på Lolland, under titlen *Vägen till livet*, oversat af Ingrid Ferlov.

Hilmar Wulff beskriver selv senere flugten over Øresund i novellen, ”*Men jeg er sabotør alligevel*”:

”Fra bilen kom de ned i en båd, hvor de sad i en lille kahyt, til det blev mørkt. Drengen faldt i søvn, og da han vågnede, syntes han alting var så mærkeligt. Båden sejlede på sådan en væmmelig måde. Den løftede sig hele tiden op og ned og væltede til siderne. Det varede uendelig længe. Drengen blev syg, han glemte hunden og at det var hans fødselsdag, han kastede voldsomt op og var ligeglad med alting, til sidst kunne han ikke holde sig længere og gav sig til at tude. Så blev med ét båden mere rolig, og der blev tændt lys i kahytten. Drengen lå bleg, med slim om mundvigene og så sig omkring. Han så sin mor

kaste op mens hans far holdt hende for panden. Og han så en skægget mand stikke hovedet ned i kahytten. Og han så mandens tænder grine frem i skægget, da han sagde: - Nu er vi i frit vand, kom bare op og træk vejret, om lidt løber vi i havn... Inde i havnen var vandet stille og oppe på land var der lys i vinduerne, der ikke engang var mørkelagt. Da de skulle i land, var drengen kommet helt til sig selv igen, og kunne huske det hele... men måske gjorde det ikke noget, for han havde jo været rigtig syg, og hans mor havde da også kastet op... den skæggede mand løftede ham op på kajen, hvor gadelygterne strålede, og drev natten til side, skønt det var over mørkelægningsstid... - Jeg kom til at tude lidt, men jeg er en sabotør alligevel".³³

Blandingen af sorg og glæde og selvbevidstheden over selv at have bidraget til igen at kunne leve i frihed er ikke bare Hilmar Wulffs, men størstedelen af frihedsbevægelsens sindstilstand i den sidste del af besættelsen og den første efterkrigstid. Han beskriver faren for, at modstandskampen udarter til den samme umenneskelige forråelse, som den havde bekæmpet, efter befrielsen: "Redaktøren var gået udenfor. Han stod og så fredens lys blive tændt. De mørke og onde år var forbi, men endnu kunne der ske noget, som ikke måtte ske. At have kæm-

pet for sit lands befrielse måtte ikke føre til, at sejrens time besmitte- des af hævnfølelse og unødige vold: "Husk nu frihedsrådets opfordring til os alle. Da det nu ikke kommer til åben kamp, må vi vise ro og besindig- hed. Selv ved pågribelsen af lands- forrædere må vi ikke benytte deres metoder. Også overfor de tyske sol- dater og de tyske flygtninge, som vi vil blive sat til at bevogte, må vi alle udvise en optræden, der gør os vær- dige til at bære vort armbind. Lad os huske, hvad vi har kæmpet for".³⁴ Hilmar Wulff skildrer også stemnin- gen blandt de danske flygtninge i Sve- rige og deres tumlen med efterkrigsop- gøret med landsforræderne i novellen *Flygtninge*, skrevet i landflygtigheden, om landarbejderen, sømanden og stu- denten, der mødes i frihedskampen og svejses sammen i tro på fremtiden, hvor fædrelandet betød mere end standen³⁵: "En Fremtid, hvor Retten ikke sad i Spydstagen. De tænkte ikke paa at blive Helte. Det var de heller ikke. De var bare et sundt Folk. Derfor kæm- pede de frivilligt af Instinkt. For si- den at kunne leve i et frit Land, hvor 'Heltenes' Vaaben var Bondens Plov, Haandværkerens Værktøj, Sømandens Grejer og Lærerens Bøger. Hvor Folkets fornemste Magtmidler var Stemmesedlen og Hverdagens Smil...". De tvinges på flugt til Sverige og mødes i Stockholm på 'Skandsen'

og konstaterer, at Flag, Folk og Fædreland er blevet andet end floskler: *”Der er kommet Alvor i Kolonihaveidyllen. Sikken en Storvask der bliver. Ogsaa den skal overstaas. Forhaabentlig hurtigt. Vi har meget andet at gøre end at skændes. Fædrelanderi og al den nationale Selvforherligelse er noget følt noget, men den sunde Hjemstavnsfølelse er stærkere end man gaar og tror. Der hvor man har leget og arbejdet, let og grædt, er voxet op og har levet og elsket, dér vil man nu helst blive ved med at høre sit eget Sprog talt. Følelsen for ens eget Fædreland er en sund og naturlig Ting, bare man respekterer andre Folks Følelser i samme retning. For os er vores Land det bedste i Verden – og at andre mener det samme om deres Land kan heller ikke skade, saalænge Demokratiet behersker Verden. De sad og saa ud over Stockholm, en aftenlys storby, der spejlede sig i det fredelige strømmende Vand, som forbinder Alverdens Lande. En by i et frit land, men med Brørefolkenes Blod skyllende mod sine Kyster”.*

Hilmar Wulff genkalder sig også denne stemning og erfaring i sin redegørelse til Ivan Wichfeld. Og det er en konklusion og grundholdning, som bygger bro og præger Wulffs forfatter-skab og gøren og laden resten af livet: I en nytårsudtalelse i ”Frit Danmark”

hed det: ”Krigen har lært os, at Skillelinien ikke skal drages efter politiske eller økonomiske Skel, men alene efter dette: for Fremskridt, Frihed, Fred, politisk og økonomisk Demokrati eller for Reaktion, Undertrykkelse, økonomisk Undertrykkelse og nye, forfærdelige krige”.

”Disse retningslinier for Klassernes Samarbejde og Modstand mod Tyranni og Vold voksede frem i Danmark, længe før de formuleredes i Ord, som ogsaa maa have Bærekraft i Fremtiden”.³⁶

Hilmar Wulffs eftermæle

Wulff udgav efter krigen 40 værker, bl.a. hovedværket trilogien om polske og danske landarbejdere, Vejen til Livet (1947), Livets Brød (1948) og Forjættelsens Dag (1949), romanen Katinka (1951) om den stærke kvinde Katinka, der kunne, hvad hun ville. Ondt vejr (1950), der handler om lollandske fiskere og deres liv omkring et døgn stormflod, Vorherres tørre finger (1964), der omhandler fiskerne på Albuen ved Nakskov under efterkrigstidens atomsky, og Hilmar Wulffs højst personlige rejsefører i Polen, Polen (1961). Wulff var fra 1968 til 1971 formand for Dansk Forfatterforening. Han har modtaget adskillige danske og polske priser og er oversat til 19 sprog, bl.a. svensk, finsk, tysk, polsk,

tjekkisk, bulgarsk, rumænsk og russisk. Wulff modtog i 1959 den polske orden Krzyzem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski.

Selvom Hilmar Wulff var knyttet til det danske kommunistparti, var han ikke nogen stalinistisk betonkommunist. Socialdemokrater, selvstændige husmænd, modige mønsterbrydende kvinder og sågar den fremsynede og tolerante godsbestyrer Knudsen bidrager alle i hovedværket til samfundets udvikling i mere menneskevenlig, progressiv og frisindet retning, hvor der er plads til også polske og danske landarbejdere. Wulffs forfatterskab er gennemsyret af overbevisningen om, at fællesskabet og sammenholdet i gensidig respekt er en hovedhjørnesten for opbygningen af et menneskeligt og ligeværdigt samfund med social retfærdighed og velfærd - også til de dårligst stillede.

Det er derfor ikke underligt, at han på sin 60-års fødselsdag blev hyldet bl.a. med et fakkeltog af 150 unge socialdemokrater fra DUI. Borgmester Carl Emil Hansen takkede ham for den hjertevarme og indfølelse, han har omfattet Vestlolland med. ” Han fortæller om sit hjem på Jødevej, om fattigdom og sygdom, han skildrer de polske indvandreres forhold og liv med kærlighed og varme og han fortæller om den polske nation, dens undertryk-

kelse og den senere genopbygning af det sønderskudte land”. Formanden for Polsk Forening Aleks Krusenizcky takkede Hilmar Wulff for hans forfatterskab om de polske indvandrere. ”På alle biblioteker i Polen ligger dine bøger, og vi er dig stor tak skyldig”. Den polske ambassadør, Romuald Poleszczuk, overrakte ham en gave fra den polske stat: ”Vi nærer i Polen venskab og varme følelser for Hilmar Wulff, hvem vi har lært at kende som en stor humanist. Kære Hilmar Wulff! Hjertelig tillykke og den varmeste tak for hvad de har gjort for Polen”. (Ny Dag den 6. marts 1968).

Han er i Sverige og Østeuropa stadig kendt som en af Danmarks betydeligste arbejderforfattere i nogle kredse. Så når han nu er slettet fra dansk litteraturhistorie, er det ikke, fordi han er ubetydelig, men snarere, fordi hans fokus på fællesskab og sammenhold ifølge mange års ’upolitisk’ litteratur establishment i Danmark er ’håbløst usexet og umoderne’.

Thorvald Berthelsen, født i 1948 og bor i Sakskøbing. Udgav sin første digtsamling, Utidig i tide, i 2009 og har herefter udgivet 6 digtsamlinger, senest Sakskøbing Blanding II i 2021 og Sensommer Remix i 2022. Han laver også collager og illustrerer selv sine bøger. Hans digte er oversat til 13 sprog senest farsi, kurdisk, italiensk og fransk. Han anmelder lyrik i Den smalle bog og pov. international og skriver også faglitteratur og essay om bl.a. litteratur, historie, politik og EDB, senest Haikuens danske litteraturhistorie, pov.international 2019-21 og Dansk Haiku og Modernisme. Han har redigeret flere antologier heriblandt StORDstrømmen Antologi 2015, Danish Haiku Today og i 2018 Ny lyrik fra Bosnien-Hercegovina i Det Poetiske Bureaus Forlags serie Ny lyrik fra... som han er hovedredaktør af. Den fik i 2019 prisen for bedste redaktion på bogmessen i Sarajevo. Efter sommerferien i år udgiver han Ny ukrainsk lyrik i samme serie. Er medlem af styrelserne for Dansk Forfatterforenings Haikugruppe og Lyrikergruppe.

Noter og litteratur

¹ Kollektivdagbogen den 22. Maj 1942, s. 106.

² Nathaniel Hong: Sparks of Resistance, Odense University Press 1996. Siderne 133 og 225.

³ Christine Sutherland: Monica Wichfeld – dømt til døden, s. 99

⁴ Varinka Wichfeld Muus: Fra Sol-skin til tusmørke, s. 101

⁵ Skytten Einar Jensens bolig ved Maglermer porten ifølge Erik Nielsens beretning i Ole Brun Madsen: Besættelsen på Midtjylland 1940-1945, 2020.

⁶ Erik Nielsen, Frihedsmuseets Dokument 05K-24375-1 Korrespondance og beretninger vedr. deltagelse i modstandsarbejde

⁷ Kjeld Nielsen, Brev af 24.6. til Det kongelige Bibliotek

⁸ Fredsnummer af Frit Danmark, Nakskov 1945.

⁹ De bor i kløfter, 15 noveller af unge danske forfattere, Gyldendal 1948, s. 115

¹⁰ Hilmar Wulff, I kamp for frihed, 1957, s. 18

¹¹ Hilmar Wulff, Hvordan blev du forfatter? 16 danske forfattere møder

deres læsere af georgjedde, Rosenkilde og Bagger, 1963, s. 130-131.

¹² Ivan Wichfeld, Monica Wichfeld, En kvindeskæbne under frihedskampen, 1945, s. 34-35

¹³ Ivan Wichfeld, Monica Wichfeld, En kvindeskæbne under frihedskampen, 1945, s. 37

¹⁴ Ivan Wichfeld, Monica Wichfeld, En kvindeskæbne under frihedskampen, 1945, s. 39

¹⁵ Esben Kjeldbæks interview med Henning Christensen af 17.1. 1980, Frihedsmuseets Sabotageundersøgelse.

¹⁶ Hilmar Wulff, I kamp for frihed, 1957, s. 19

¹⁷ Hilmar Wulff, I kamp for frihed, 1957, s. 24

¹⁸ Esben Kjeldbæks interview med Henning Christensen af 17.1. 1980, Frihedsmuseets Sabotageundersøgelse.

¹⁹ Hilmar Wulff, I kamp for frihed, 1957, s. 38-39.

²⁰ Hilmar Wulff, I kamp for frihed, 1957, s. 43

²¹ Hilmar Wulff, I kamp for frihed, 1957, s. 52

²² Hilmar Wulff, I kamp for frihed, 1957, s. 52-57

²³ Hilmar Wulff, I kamp for frihed, 1957, s. 57

²⁴ Ivan Wichfeld, Monica Wichfeld, En kvindeskæbne under frihedskampen, 1945, s. 36

²⁵ Ivan Wichfeld, Monica Wichfeld, En kvindeskæbne under frihedskam-

pen, 1945, s. 36

²⁶ Hilmar Wulff, I kamp for frihed, 1957, s. 60

²⁷ Hilmar Wulff, I kamp for frihed, 1957, s. 72

²⁸ Kjeld Nielsen, Frihedsmuseets Dokument 05K-11531-5 Korrespondance og beretninger vedr. deltagelse i modstandsarbejde

²⁹ Erik Nielsen, Frihedsmuseets Dokument 05K-24375-1 Korrespondance og beretninger vedr. deltagelse i modstandsarbejde

³⁰ Senest gentages denne fejlagtige påstand i Susanne V. Knudsens biografi om Ester Nagel og Halfdan Rasmussen På knæ for livet, s. 133

³¹ Ivan Wichfeld, Monica Wichfeld, En kvindeskæbne under frihedskampen, 1945, s. 37

³² Hans Hertel: PH – en biografi

³³ De bor i kløfter, 15 noveller af unge danske forfattere, Gyldendal 1948, s. 120-121.

³⁴ Hilmar Wulff, I kamp for frihed, 1957, s. 92

³⁵ Hilmar Wulff, Flygtninge, Vild Hvede Nr. 10, august 1945

³⁶ Ivan Wichfeld, Monica Wichfeld, En kvindeskæbne under frihedskampen, 1945, s. 39

Person- og stedregister

- A. Levy; 12
Agnete; 103
Albert Olsen; 131
Albuen; 134
Aleks Krusenizcky; 134
Alminde; 3; 54; 57; 58; 60; 61; 64;
65; 67; 68; 69; 74; 75; 77; 78; 79; 80
Alminde Smede & Cykleforretning;
68
Almindevej; 56; 79
Amerika; 23; 35
Anders Thiset; 43; 47; 48; 51; 53
Arild Huitfeldts; 46
Askø; 65; 68; 80
Askøvej; 66
Atlantehavet; 31
Bastegård; 65; 73
Bente og Thomas Thomsen; 19
Bernhardt Lindhardt; 108
Bjørn Kornerup; 89; 91
Botniske bugt; 21; 35; 38
Carl Emil Hansen; 134
Chr. Hansens Møbelfabrik; 118
Christian Christensen; 111
Christian IV; 45
Christmas Møller; 107
Colding; 3; 29; 31; 33; 34; 35; 36; 38;
39; 40; 41
Danmark; 14; 23; 29; 30; 31; 42; 43;
45; 51; 61; 65; 68; 81; 84; 85; 92; 96;
100; 102; 107; 108; 109; 110; 111;
113; 115; 116; 126; 128; 130; 131;
133; 134; 135
Dannemare; 14
Ernst Lund; 12
E.T. Wiese; 48
Eigil Jensen; 103; 110
Else Lindhardtsen; 108; 115
Emil; 103; 105; 106; 127; 130; 131;
134
Engene; 25
Engestofte; 99; 103; 110; 111; 112;
114; 117; 120; 124
England; 39; 68
Erik af Pommerns; 46
Erling; 56; 57; 60; 61; 64; 68; 75; 82;
118
Ester Nagel; 103; 104; 105; 106; 110;
112; 136
Europa; 35; 100
Falster; 2; 6; 13; 21; 27; 29; 31; 32;
52; 53; 83; 84; 87; 88; 91; 92; 97;
101; 102; 108; 113; 118; 121; 126;
127
Femern; 21; 32
Finland; 107
Fiskebæk; 14
Folketidende; 75; 80; 112
fra Stockholm; 36; 38
Frans Vormordsen; 95; 95
Frede Jensen Larsen; 19
Fredsholm; 14
Frue kirke; 85
Faaborg; 13
Fårevasken; 30
Galizien; 99
Gedser; 31
Gerhard Krogh; 109; 110; 120

Gerner Nielsen; 127
 Gjeddesby; 14
 Gjedser; 14
 Gloslunde; 16
 Gloslunde; 4; 7; 16; 18; 21; 23; 26;
 27; 57
 Glukse; 23
 Gotlands; 36
 Grobund; 77; 80; 82
 Halfdan Rasmussen; 103; 104; 105;
 106; 110; 111; 136
 Hans Jepsen; 88; 90
 Hans Kirk; 100
 Hans Thomissøn; 95
 Hasselø; 117
 Haugner; 4; 57; 64; 81; 82; 96; 97
 Henning Christensen; 117
 Hiddensee; 35
 Hilmar Wulff; 3; 99; 100; 103; 104;
 106; 110; 111; 112; 113; 115; 116;
 117; 119; 120; 123; 124; 126; 127;
 130; 131; 132; 133; 134; 135; 136
 Hoby; 17; 23
 HOFOR; 54; 73; 74; 75
 Holeby Dieselmotorfabrik; 64
 Horserød; 111; 118
 Hummingen; 23
 Hunseby; 111
 Ilja Ehrenburg; 131
 Jacob Jensen; 123; 124
 Jens Grims; 46
 Jens Madsen; 103
 Jens Petersen; 100; 101
 Johannes Bugenhagen; 84; 87; 92
 Jomfru Maria; 43; 44; 46
 Jørgen Christensen; 118
 Jørgen Jensen Sadolin; 84; 85; 88; 97
 Karen Inga; 103
 Karoline Sørensen; 25
 Kadziola; 17
 Kaj Munk; 108
 Kaj Strand Petersen; 40
 Kaliningrad; 38
 Kalvebod; 33
 Kanalen; 31
 Kattegat; 33; 36
 Kirstine Hansen; 25
 Kjeld Nielsen; 109
 Kjeld Nielsen; 108; 111; 112; 115;
 117; 119; 120; 126; 135; 136
 Kjøge; 13
 Klagshamn; 128; 130
 Knuth; 111
 Korterup Mejeri; 68; 81
 Kramnitse; 20; 24; 81
 Kramnitze; 57; 64
 Kullegård; 65; 72; 75
 Kurt Oving; 130
 Kurt Skov; 17
 København; 6; 23; 29; 33; 39; 42; 47;
 84; 96; 97; 116; 117; 119; 120; 121;
 122; 124; 126; 127; 128; 131
 Landet Kirke; 65
 Landet Skole; 68
 Landet Sogn; 25; 65; 68; 69; 81
 Landet-Ryde Sognekommune; 68
 Las; 101
 Lillebælt; 38
 Lilleholm; 22; 23
 Lim- fjordsegnene; 7
 Lolland; 1; 2; 4; 6; 13; 21; 25; 29; 31;
 32; 40; 42; 43; 50; 51; 52; 53;

61; 74; 77; 80; 81; 82; 83; 84; 87; 88;
 91; 92; 96; 101; 102; 104; 108; 113;
 121; 126; 127; 128; 131
 Lucas Cranach; 83
 Lund; 52; 53; 83; 84; 85
 Magleholm; 14; 23
 Maksim Gorkij; 100
 Maribo; 3; 42; 43; 44; 45; 46; 47; 48;
 49; 51; 52; 68; 83; 84; 85; 86; 87; 88;
 89; 90; 91; 92; 94; 96; 97; 108; 109;
 110; 111; 112; 117; 119; 120; 126
 Maribo Kloster; 45; 46; 83; 84; 87;
 90; 94; 96
 Martin Andersen Nexø; 131
 Martin Luther; 83
 Martin Nyrop; 42
 Matz; 88
 Mette Nissen; 113; 114; 115
 Michael Foersom; 16
 Mindeha- ve; 19
 Molotov-Ribbentrop; 107
 Mogens Fog; 107
 Monica Wichfeld; 99; 110; 111; 114;
 115; 117; 121; 126; 127; 128; 136
 Morten Nielsen; 106
 Muus; 110; 116; 117; 119; 126; 135
 Nakskov; 14; 27; 43; 52; 55; 61; 68;
 74; 80; 81; 99; 101; 108; 111; 114;
 120; 134; 135
 New York; 23
 Niels Jespersens; 95
 Niels Larsens; 103
 Niels Palladius; 3; 83; 84; 85; 86; 87;
 88; 89; 90; 91; 92; 93; 95; 96
 Nærum Arbejder- højskole; 100
 Nørregård; 62; 63; 64
 Odense; 47; 84; 88; 89; 96; 97; 117;
 135
 Off Grid; 75; 77
 Peblingesøen; 39
 Peder Palladius; 84; 85; 87
 Peter Sabroes; 101; 102
 Philip Melanchtons; 83
 Philip Rasmussen; 16
 Pillau; 36; 38
 R. Hansens; 14
 Reventlow Centralskole; 68
 Rieper; 42
 Rigsdagen; 6
 Rikke Folm Berg; 75
 Romuald Poles- zczuk; 134
 Rosa Marewski; 100
 Rusland.; 35
 Rügen; 35
 Rødby; 2; 24; 27; 55; 61; 68; 74; 81;
 82
 Rødbyfjord; 22; 23; 61
 Rørdam; 88; 89; 91; 95; 97; 98
 Saltholm; 13
 Siersted; 45
 Sjællands stift; 84; 85
 Sjællandsbro; 33
 Skagerrak; 36; 38
 Skemminge; 44
 Skjælby; 14
 Skodsebøllevvej; 67
 Skovbyhuset; 103; 104; 106; 107;
 110; 111; 112; 115; 117; 120
 Skovhuset; 113; 118; 119; 121
 Sorø Kloster; 88
 Spitzbergen; 35
 Spuur Hansen; 119

Stannek; 103
Stege; 14
Stensgårdsvej; 79
Stockholm; 130
Storebælt; 38
Strandlodsvej; 104
Stubbekjøbing; 14
Stubbekøbing; 44
Svend Ove Gutz; 108; 110
Sverige; 6; 35; 118; 121; 126; 127;
128; 130; 131; 133; 134
Sveriges; 36
Sydfalster; 13; 35
Sydvestjylland; 30
Søllested; 61
Sølvbjerghøjskatten; 24
Søndersø; 105; 112
Thiset; 44; 47; 48; 50; 52; 53
Thomas Døssing; 131
Thomas Kadziola; 17
Thrine Christiansen; 16
Tivoli; 39
Toftegård; 63; 64; 65; 75
Torben Hermansen; 108
Tove Ditlevsen; 104
Travemünde; 22
Tyskland; 31; 35
V.A. Secher; 43
Varenka; 110; 116; 117; 119; 124; 128
Vestenskov; 14; 96
Vester Vedsted; 31
Vestergård; 59; 64
Vestkysten; 14; 31
Vestre fængsel; 118
Victor Søndergård; 108
Victorie; 103

Viggo Pørtner; 108
Vilhelm Grandt; 108
Wittenberg; 83; 84; 85; 86; 89; 92;
93; 97
Østergård; 56; 57; 64; 79
Østersøen; 3; 16; 21; 24; 29; 30; 31;
33; 34; 35; 38; 40; 41
Øster-Ulslev; 14

